



1925 чылдың август  
31-де үнүп эгелээн

# ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru



№ 5  
(19536)

2022 чылдың  
январь 26  
среда

Хүннүн үнери — 08:29  
Ажары — 17:20  
Хүн дурту — 8:51

Садар өртээ хостуг 12+

## "ОМИКРОНГА" удур демисел

Covid-19 хамчыктыг аарыгга удур республиканың кол санитар эмчизи Людмила Салчактың саналдап кириген шыңгы хемчеглери:

- 2022 чылдың январь 25-тен февраль 7-ге чедир 1-ден 8 класстарның өөреникчилерин, ол ышкаш ортумак өөредилге черлериниң студентилерин бажыңдан үнмейн өөренир арга-хевирже шилчидер;

- уруглар албан черлериниң ажылын түр када соксадыр;

- эмнелге черлериниң планныг хүлээп алышкыннарын соксаткаш, бүгү күштү (COVID-19) халдавырлыг аарыгга угландыар;

- 2022 чылдың апрель 1-ге чедир дараазында хей чон чыгыр черлерниң ажылын түр када соксадыр;

- ✓ Тываның Национал хөгжүм-шии театры, Улусчу чогаадылга бажыңы, Ойнаар-кыстар театры, кинотеатр база концерт, оюн-тоглаа төптериниң;

- ✓ улуг кижилерге болгаш уругларга немелде өөредилге төптериниң;

- ✓ компьютер клубтарының;

- ✓ ном саңы (библиотека);

- ✓ музейлер;

- ✓ хүрээ-хиит төптериниң;

- ✓ эштер бассейн, сауналарның,

- спа-салоннарның, фитнес төптериниң;

- ✓ баш таарар чер (парикмахерская), херээжен улустун чараштаныр (маникюр, педикюр) салоннарның;

- ✓ күш-культура, кадыкшылга төптериниң, спорт залдарның, уруглар ойнаар шөлдерниң, күш-дамыр сайзырадыр (тренажер) залдарның;

- ✓ автошколааларның, дыштанылга төптериниң;

- ✓ дыштанылга баазаларының, күрүнениң хей талалыг ачы-дуза чедирилгелиг төптерниң.

- 2022 чылдың апрель 1-ге чедир албан-организацияларынга чон хүлээп алырын түр када соксадыр. Чондан билдиришкыннерни чүгле бижимел



Республиканың кол санитар эмчизи Людмила Салчак.

байдалга азы электроннуг хевирге хүлээр.

ТР-ниң ИХЯ-га, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның болгаш кожуун чагыргаларына январь 25-тен эгелеп хейниити черлеринге 14 харга чедир назы четпээннерниң ада-иези азы хоойлу ёзугаар төлээзи чокта чоруурун болдурбазы-биле хыналда рейдилерни организаастаар.

- Албан организацияларның удуртукчулары ажылдакчыларының 50 хууун дистанциялыг (бажыңнарындан ажылдаар) чурумче шилчидер.

2022 чылдың апрель 1-ге чедир бажыңнарындан ажылдаар режимче албан шилчидер улус:

- бүгү категорияның инвалидтери;

- 60 хардан өрү назылыглар,

- Хоочураан аарыглыг улус

2022 чылдың апрель 1-ге чедир албан-организациялар республикадан дашкаар ажыл-агыйжы сургакчылаашкыннарны түр када соксадыр.

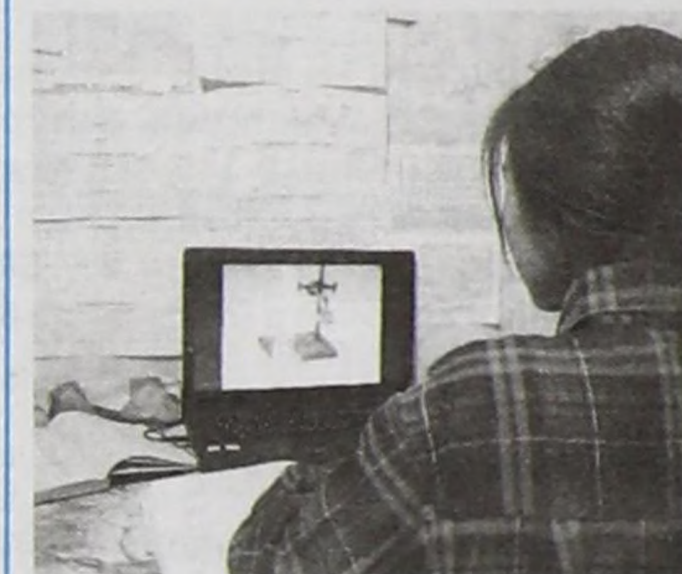
Үстүнде айыткан республиканың кол санитар эмчизиниң коронавирууска удур республика девискээринге шыңгы чорудар ужурлуг хемчеглер дугайында саналыгга үндезилээш, Тыва Республиканың Баштыңы 2022 чылдың январь 17-де 30 дугаар Чарлыына өскерилгелерни кириген. 2022 чылдың январь 24-те 31 дугаар чарлыын Чазактың сайтызындан көрүп болур.

К. МОНГУШ белеткээн.

Бөгүнгү үндүрүлгедө:

### Чаңчылчаан хевири апаар

Дистанцияга азы ыракка, каяа-даа чорааш, интернет дамчыштыр ажылдап азы өөренир арга делегейниң хөгжүлделиг чурттарының эң ылаңгыя күрүненин эвес бүдүрүлгелер болгаш өөредилге черлеринде сайзыраңгай апарган.



5-ки арында

### Аганактың тиилелгези

Бичии Аганак школага чүгле өөрени бергеш-ле, шупту талазы-биле аажок талантылыг кижиге болган. Уран чүүлге, спортка-даа сонугалдыг, кайызынга-даа дески.



6-гы арында

## ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА КОРОНАВИРУС ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЭПИДБАЙДАЛ

2022 чылдың январь 17-ден 18 хүннеринде

285

COVID-19-тан аараан деп бадыткаттыг-  
тан таварылгалар

45

COVID-19-тан экирээ

34,5%

хостуг орун фондузу

1482

2022 чылдың январь 1-ден тура аараан  
улустун саны

5

2022 чылдың январь 1-ден тура COVID-  
19-тан чок болган улустун саны

Вакцинацияны эрткен улус-  
тун саны — 182 482.

Ревакцинацияны 35480 кижиге  
эрткен.

Вакцинацияны долузу-биле  
99 796 кижиге эрткен.

Изиг шугум дугаарлары:

☎ +7 (394 22) 5-62-62

☎ +7 (394 22) 2-48-85

☎ +7 (394 22) 3-73-73

### Геолог эртемденниң үнелиг номнарын алган

Би-Хем кожуунун төп ном саңына билдингир геолог Амина Сугоракованың номнарын Ниити-российжи улусчу фронтунун Тывада штавының кежигүнү Ольга Кальная дамчыткан.



8-ки арында

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ АЖЫЛ-ХЕРЭЭ

# Белоруссия — Тыва кады ажылдажылганың оруунда



Тываның Баштыңы Оршанскин лән комбинатында.

**Белоруссия — Чөөн Европада күрүнө.** 2021 чылдың январь 1-де байдалы-биле 9 349 645 кижилер чурттаачылыг (делегейде 94 дугаар черде), девискээри — 207 595 дөрбелчин километр (делегейде 84 дугаар черде).

Найысылалы Минск — чурттуң эң улуг хоорайы база болуп турар. Күрүнө дылдары — белорус болгаш орус дылдар. Президент башкарылгалыг республика. 1994 чылдың июль 20-де чурттуң төөгүзүндө бир дугаар президент соңгулдаларына тиилээн олчаан, улаштыр 2001, 2006, 2010, 2015, 2020 чылдарда соңгулдаларда база тиилээш, ам бо хүннерге чедир чурттуң президентизи Александр Лукашенко болуп турар.

6 областтан тургустунган республика соңгу-барыын талазындан Литва-биле, барыын талазындан Польша-биле, соңгу талазындан Латвия-биле, соңгу-чөөн талазындан Россия-биле, мурнуу талазындан Украина-биле кызыгаарлажып турар. Найысылал Минск — республика чергелиг, тускай эрге-байдалдыг хоорай.

2019 чылдың сан-чургайы-биле чурттуң бүдүргөн ниити продукциязы 200,839 миллиард америк долларга дең болган. Чурттаачы бүрүзүңе онааштыр ол көргүзүг 21350 доллар болуп турар.

Белоруссия биле Россия 1997 чылдың апрель 2-де «Россия биле Белоруссияның эвилел күрүнөзүн» тургусканнар. Төөгүдөн акы-дуңма чоннарлыг ийи чурт чаңгыс күрүнө кылдыр каттыжарының талазы-биле ажылдар элээн узамдыга берген-даа болза, сөөлгү чылдарда Россияның болгаш Белоруссияның президентилери Владимир Путин биле Александр Лукашенкоң күженишкени-биле ол талазы-биле тодаргай хемчеглер алдынып эгелээн. Ооң бир херечизи — 2021 чылдың ноябрь 5-те

сандр Лукашенко Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазы Владислав Ховалыг баштаан делегацияны эрткен неделяда хүлээп алганын билер бис.

Белоруссия Россияның дыка хей регионнары-биле хей чылдар иштинде эки үрө-түннелдиг кады ажылдап турар-даа болза, Россияның 80 ажыг субъектилеринин аразындан Тыва Республиканың делегациязын Белоруссияның президентизинин деңнелинге хүлээп алганы онзагай болушкун болган.

Ол ужуражылга үезинде Александр Лукашенко Тываны аажок сонургап турарын, Белоруссия бистиң республикавыс-биле бүгү талазы-биле кады ажылдажылгага беленин айыткан. Чоокшулап ораар Шагаа байырлалын безин частырыг чок шын адаан Александр Григорьевич Белоруссияның көдээ ажыл-агыйдан эгелээш, үлетпүр-бүдүрүлгө черлеринге чедир шупту «эжиктер» Тываның делегациязынга ажык деп демдеглээн.



Оршанскин лән комбинатында.

ийи президент чурттарны каттыштырар талазы-биле 28 программаны бадылап, чогуур декретке ат салганы болуп.

Экономиканың бүгү адырларынга хамаарышкан ол программаларны амыдыралга чер-черлерге боттандыра кайы-даа чурттуң регионнарындан, оларның көдээ ажыл-агыйдан эгелээш үлетпүр-бүдүрүлгө (ооң иштинде шериг-үлетпүр комплекси) чедир адырлары күүседир болбайн аан.

## А.ЛУКАШЕНКО ТЫВАНЫҢ ДЕЛЕГАЦИЯЗЫН ХҮЛЭЭП АЛГАН

Россияга совет үеде бүгү чоннуң киржилгези-биле тудуп каан турган улуг фабрика-заводтарны олигархтар дээр оптукажар кижилер чийк өртек-биле, чамдыкта барык халас, хуужудуп ап турар үеде, көдээде совхозтарындан эгелээш, улуг фабрика-заводтарынга чедир дегерезин күрүнө өнчүзүңге хевээр арттырып ап шыдаан Белоруссияның президентизи Алек-

Ам бо хүннерде Тыва Белоруссиядан көдээ ажыл-агый техниказы, уургайларга ажылдаар «БелАЗ» самосвалдар садып ап турары-биле кызыгаарлаттыг-даа болза, тудуг материалдары, пөс-таавы бүдүрер, хөмүр-даш казып-тывар, аргарыг продукциязы болбаазырадыр дээшле кады ажылдажылга төлөвилелдери эвээш эвес болуп турар.

Чижээ, Тыва дугуй кырында чурттап турар республика болганда, эрги дугуйларны болбаазырадып, олардан резин чадыглар кылыр бүдүрүлгө тургузарынга белорустарның арга-дуржулгазы, дузазы херек болуп турар. Ол ышкаш Белоруссияның шериг-үлетпүр комплекзинин шылгараңгай бүдүрүлгези «Кидма тек» ажык акционерлиг ниитилел-биле кады каттышкан бүдүрүлгө тургузары база планнаттынып турар. Тывага ол төлөвилелди амыдыралга боттандыра-да, совет үеде шериг-үлетпүр продукциязын бүдүрүп үндүрүп турган Тываның

машина-тудуг заводун сактып кээри артык эвес. Ол бүдүрүлгө 90 чылдарда буурап дүжүп калган-даа болза, ам бо хүннерде хей санныг конторалар апарган.

Тывага шериг-үлетпүр бүдүрүлгезин тургузуптар болза, Тываның чурттаачылары ындыг бүдүрүлгөге ажылдап шыдаар деп чүвени Тываның машина-тудуг заводунуң төөгүзү бадыткап турар.

## ШАГААНЫҢ АК АЙЫНДА ОНЗАГАЙ БОЛУУШКУН

Кадагааты чурттарга Белоруссия авторитарлыг режимниг, демократтыг эвес күрүнө деп буруудаттырып турар-даа болза, белорус чоннуң чуртталга деңнели, экономиказы бедик темпилиг сайзырап турары, хамык ужур удуртулганың кандыг хевирлиг болурунда эвес, чоннуң амыдырал деңгели кайы хире деп чүүл кол боор деп ол чурттуң амгы үези херечилеп турар.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг баштаан делегация Белоруссиядан чедип келгеш, ол ажылчын сургакчылаашкын дугайында делгереңгей чырыдар дээрзи чугаажок.

Ол дугайында «Шын» солун база дараазында үндүрүлгелерде тодаргай бижири. Тывага Шагааның Ак айында болган онза болуушкун — Белоруссия биле Тыва Республика кады ажылдажылганың оруунче кирип келгени болуп.

Аңаа Белоруссия биле Россияның чаңгыс күрүнө кылдыр каттыжарының «орук картасын» эрткен чылын бадылаан Александр Лукашенко биле Владимир Путинниң ол орукту баштай Тывага ажыдып бергени, бистиң чуртувустуң Президентизинин Тывага хамаарылгазы черле онзагай болуп турарын көргүзүп турар. Ам Белоруссияның президентизи Александр Лукашенко база Тывага онзагай кичээнгейни угландырып келгенде, Белоруссия биле Тыва Республика аразында кады ажылдажылга эки үрө-түннелдиг болуп деп магадылалды берип турар. Бо бүгүнүң артында РФ-тин камгалал сайыды, Россияның Маадыры Сергей Шойгу туруп турар деп чүвени тывалар ам ыяк билер апарган.

Кел чыдар Шагаа-биле Белоруссияның президентизи Александр Лукашенкоң байыр чедирешишкенинге «Шын» солун база каттыжар-дыр!

Мерген КЫРГЫС.



Тываның делегациязы Беларусь автомобиль заводунда.



БАЙ-ТАЙГА — ЭЛЭЭР ЧОРУКТУҢ ДЕВИСКЭЭРИ

# Арагалаашкын чокта сайзырал улуг

Республикада арагалаашкын социал айтырыгларның бирээзи. Хөй-ле кем-херек үүлгедиишкннериниң, назы четпээн чаштарның түреңги байдалда өзүп турарының, чаш-даа, улуг-даа кижилерниң айыыл-халапка таваржып, амы-тынындан чарлып турарының чыл-дагааны арагалаашкындан болуп турары билдингир.

## Мөөрейни чарлаан

“Элээр чоруктуң девискээри” деп чарлаттыңан чурттакчылыг черлерни деткир деп, Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг Дээди Хуралга кыйгырынга шийтпирни хүлээп алган. Ол дээрге-ле аңаа хамаарыштыр сумулар аразында мөөрейни чарлааны-дыр. Ооң кол сорулгазы — бар-ла аргаларны ажылгап тургаш, хоойлуга удур арага садып турар точкаларны узуткап, арагаже сундугуп чоруур кижилерни ол байдалындан үндүр тыртып, дузалажыры болур. Аңаа тиелекчи болган суму 2022 чылдың төнчүзүндө бодунуң девискээринге чаа-гайжыдылга кылып алыры-биле азы суурнуң сайзыралында ажылгаары-биле 1 миллион рубльди шаңнал кылдыр алыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Тимур Куулар бо төлевилелдин дугайында мынчаар чугаалаан: “Бо төлевилелдин сорулгазы арагага удур хемчеглерни чорудары болур. Ол дээрге-ле девискээр бүрүзүнүң сайзыралының өзү. Элээр чоруктуң үндезини дээрге-ле корум-чурум хандырылгазы деп санаар мен. Корум-чурум үргүлчү кандыг-даа экономика адырының сайзыралы-биле сырый харылзаалыг. Шак мындыг дидим базымны бир дугаар Бай-Тайга кожуундан хары угда ийи суму хүлээп алганы өөрүнчүг-дүр”.

## Шуй — “элээр суур”

Бай-Тайга кожуунунуң Шуй болгаш Хемчик сумулары республикада бир дугаар “Элээр чоруктуң девискээри” кылдыр чарлаттынып, мөөрейде киржип эгелээн. Январь 22-де ийи сумунуң чону культура одагларында чыылгаш, “Элээр чоруктуң девискээри” болур изиг күзелдин илереткеш, хүлээнип алган.

Шуй сумузунда Төлээлекчилер хуралының даргазы Андрей Кара-Доңгак ук төлевилелди деткип турарын чугаалады: “Бистин суурда Чазак Даргазының идип үндүрүп турар база бир эң эки айтыры “Элээр суур” деп төлевилели тургустунуп эгелеп турар чүве-дир. Ынчангаш бис улуг шийтпирни 3 хонук бурунгаар чоннуң хуралын эрттиргеш, чон-биле сүмележи чугаалашкаш, хүлээп алган бис. Ону амыдыралга боттандырып, бүгү Тываның кожуун, сумуларын база киржир кылдыр кыйгырып тур бис”.

Арагадан чүгле улуг улусту адырар эвес, а келир үеде чуртувустуң элери болур ажы-төлүвүстү аңаа удур кылдыр



ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Тимур Куулар.

кижизидип, эки-бакты өөредири чугула. Школа башкылары уругларга араганың хоразын доктаамал тайылбырлап, профилактиктиг хемчеглерни чорудуп, ада-ие база ажы-төлүнүң келир үези дээш харысалгалыг болуп, улуг ажылды чорудары күзенчиг. “Чүнү тарып алыр сен, ону ажаап алыр сен” дээни ышкаш, Тывавыстың келир үезинде арагалаашкын артпазы-биле, ооң үрезинин тарывайн көрээлиңер.

Шуй сумузунуң хоочун хөккөйжизи, тренер башкы Виктор Алдай элээр чорукту деткип, кадык амыдыралче чаңгыс чер-чурттугларын кыйгырып турар. Ол аныяндан тура Красноярскиниң чыынды командазына ойнап чораан. “Ажыг арага ижериниң орнунга, кадыкшылды быжылгап, спорт-биле өңүктежи, ажы-төлге-даа үлегер болуулуңар. Бо чылын күрүнө суурувуста хөккөй шөлү кылып кааны кончуг эки-дир. Ажы-төл сайгылгаан чырынга ховаганнар ышкаш чыгып алгаш, ойнап турарлар-дыр. Уругларның кадыкшылында-даа эки. Олар ужуп туруп тургаш-даа, конькилеп өөренип алырдыр» — деп, тренер башкы чугаалады.

Олышкаш Шуй сумузунда “Эзирлерниң уязы” губернатор төлевилели-биле спорт залы база туттунган. Спортчу хемчеглер болгаш сайзырал “Элээр девискээр” төлевилелинге дуза болуру чугаажок. Чүге дээрге арагадан өске солун чүүлдер барын билиндирип, профилактиктиг хемчеглерни чорудары чугула.

Шуй сумузунуң Херэеженнер чөвүленин даргазы Адалар болгаш Аныяктар чөвүлелдерин тургузары чугула деп



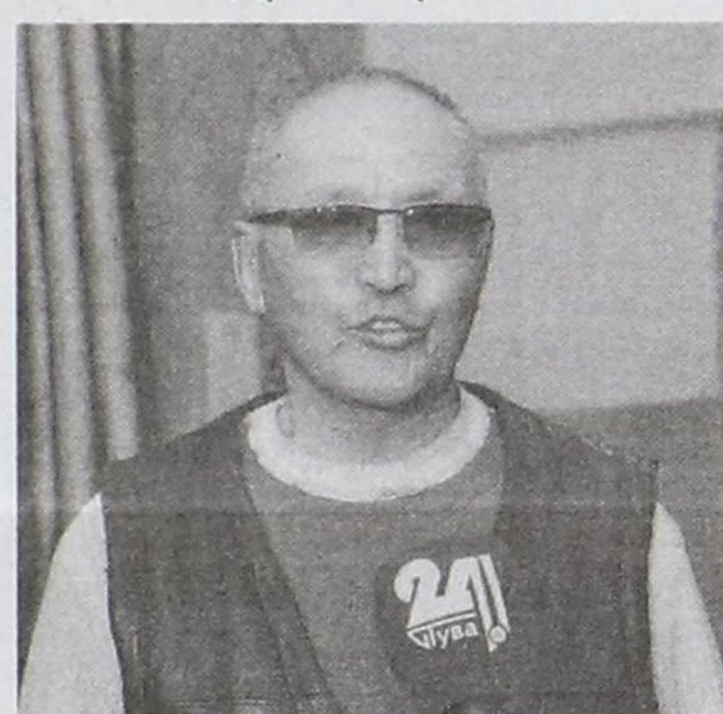
Шуй сумузунуң хоочун тренер башкызы Виктор Алдай өөреникчилери-биле.



Хемчик сумузунда “Элээр чорукче” деп кыйгырыг бижик.

саналдаан. Кажан ол чөвүлелдер тургустунуп, план ёзугаар ажылдап эгелей бээр болза, чурттакчы чонга солун-даа, хостуг үезин арага чокка ажыктыг кылдыр эрттирип чаңчыга бээринге идегел бар. Ынчан ам араганың хайы-биле болуп турар кем-херек үүлгедиишкннери болгаш айыыл-халап-даа эвээжээр дээрзин ол демдегледи.

## Хемчик сумузунда “адресстер” чок



Шуй сумузунуң баштыңы Андрей Кара-Доңгак.

“Элээр чорук девискээри” төлевилелди чарлаанынга Хемчик чону сеткилинден өөрүп, боттандыраары-биле хүлээп алган. Кожуунуң болгаш сумунуң албан черлери база чурттакчы чон демнежи, кижилер бүрүзү бодунуң хүлээлгезин сеткилинден күүседип, арагаже сундуга берген кожоларын, дөргүл-төрелин карактап, арага ишпейн баар кылдыр кожунуң-даа, сумунуң-даа ажыл-агыйынче, сайзыралынче хаара тудуп, өске-даа чугула херек профилактиктиг хемчеглерни чорудар болза, республикада бо талазы-биле байдал экижири дээрзинге бүзүрөп, чыылган чон санал-оналын берип турган.

Хемчик сумузунуң хоочун чурттакчызы Чечек Монгуш: “Бо мөөрейге бистин суурувустуң киржип турары өөрүнчүг. Мен бодаарымга, черле киржир ужурлуг-даа.

Бо суурга аныяамда-ла келгеш, өгленгеш, маңаа-ла назылап кырыдым. Шынап-ла, бистин суурувус элээр чоруктуң девискээри дээр аргажок шын. Чүге дээрге маңаа чоннуң адаары “адрес” деп чүве кайы-даа шагда туруп көрбээн. Суурувустуң улуг-биче-даа чурттакчы чону эп-найыралдыг, өг-бүлө бүрүзү мал-маган тудуп, эки амыдырап чоруур. Бо мөөрейге “Хемчик” сумузу тиелекчи болур дээрзинге идегеп, бүзүрөп турар бис. Ол ышкаш аныяк-өскөнни, улуг-даа улусту бо мөөрейге идепкейлиг киржиринче кыйгырып тур мен” — деп өөрүшкүзүн илеретти.

“Элээр чоруктуң девискээри” деп чарлаттыңан сумуга арагалаашкын-биле холбаалыг кем-херек үүлгедиишкнни, хоойлу ёзугаар арага садып турар “точкалар” турбас ужурлуг. Улаштыр-ла бо төлевилел республиканың кожун, сумуларынга калбарып, сайырап чоруй баары чайгылыш чок. Шак ындыг шийтпирни хүлээп алырда, бүгү чон хуралын чыгаш, чоннуң үзөл-бодалын дыңнааш, төлевилелге киржир-киришпезин шийтпирлээр апаар.

Бистин Тывавыстың девискээринде кем-херек үүлгедиишкннериниң кол чылдагааны арагалаашкын болганда, бо чорукту эвээжедир болгаш чонну арагадан оспаксыраар байдалды тургузар дээш, Тыва Республиканың девискээринде шак бо мөөрейни чарлаан. Мөөрейге киржип эгелей берген сумуларга чазак-чагырганың талазындан чонну болгаш ажылдакчыларны хаара тудуп, санал-оналды кирип, дузаны чедирерин дыңнаткан. Ук төлевилелди боттандыраары кижилер бүрүзүнүң холунда. Кожуун, суму даргалары, Чонну ажилга хаара тудар төп, шагдаа ажылдакчылары, башкылар, культура, спорт база өске-даа адырларның бүгү-ле албан черлери, Херэеженнер болгаш Адалар чөвүлелдери, чонда бар бөлүктөр арагалаашкынны соксадыр талазы-биле чорудар ажылдың планын тургузуп, изии-биле демниг ажылдаар ужурлуг.

Чыжыргана СААЯ.

Буйан ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруктары.



Хемчик суурда чон хуралы.

Дистанцияга азы ыракка, каяа-даа чорааш, интернет дамчыштыр ажилдап азы өөренир арга делегейниң хөгжүлделиг чурттарының эң ылаңгыя күрүненин эвес бүдүрүлгелер болгаш өөрөдилге черлеринде сайзыраңгай апарган. Халдавырлыг аарыг коронавирустун чылдагааны-биле Россияда база кижилерниң ыракка интернет четкилериниң дузазы-биле ажилдаар болгаш өөренири улам нептерээн. Харындаа мырыңай ажил-херектерни чорударының чаа-чаа аргалары тодарап, улам ажык-дүжүктүг, үе болгаш акша-хөрөңги талазы-биле камналгалыг безин болганын эксперттер эскерип турар.

Ыракка ажилдаарыңа хамаарыштыр айтырыг – харыы шинчилелдерни россияжи хамаатыларның аразында 2020 – 2021 чылдарда эрттирерге, аңаа киришкен кижилерниң 88 хуузу интернет дамчыштыр ажилдаарыңа таарзынган илереткеннер. Улуг хоорайларның чурттакчылары ажилче орукка үе чидирбези, офисте кады ажилдап турар эшөөрү шаптыктавазы, кевин-херекчок черге удуртукчулары өскээр чартыктырбазы дээш өске-даа каш чүүлдерни ыракка ажилдаарының эки талалары деп олар демдеглээннер. 2021 чылдың март айда 317 компанияларның директорларының аразында ыракка ажилдаарыңа хамаарыштыр айтырыг – харыы шинчилелдерни чорударга, директорларның 74 хуузу компанияның ажилдакчыларының 5-7 хуузу интернет дамчыштыр ажилдап турарын, ыракка ажилдаарыңа ажилдакчыларының 20 хуузу доктаамал арттырып каарын дыңнатканнар. Айтырыг – харыы шинчилелдерге киришкен удуртукчуларның хөй кези ыракка ажилдаар аргалары боттарының компанияларыңа коронавирус аарыгының хамчы эрте берген үеде база арттырып алырын, ажилды организацияларының информастыг технологияларын улам калбаа-биле ажылгаарын айытканнар. Экономистер, бухгалтерлер, парлалга черлериниң редакторлары, очулдурукчулар, корректорлар, архитекторлар, менеджерлер дээш офиске ыяап-ла олуары албан эвес ажилдакчылар ыракка чедишкенин ажилдап турарын, олардан кол негелде ажилдың эки түңнели дээрзин айтырыг – харыы шинчилелдерге киришкен удуртукчулар демдеглээннер. Дистанцияга азы ыракка ажилдаар хевирниң компанияларга экономиктиг ажык-дүжүүн база олар айытканнар. Ыракка ажилдаар ажилдакчылары көвүдээрге, улуг шөлдүг офистин херек чогуу, ынчангаш электри энергиязының, чуртталга-коммунал ачы-дуза чарыгдалдарының эвээжээнни демдеглээннер. Эң ылаңгыя электри энергиязының чарыгдалдары дыка эвээжээнни, ол чарыгдалдарның элээн кези ыракка ажилдап турар ажилдакчыларже чайгаар-ла чайлы бергенин чугаалааннар.

### Офиске

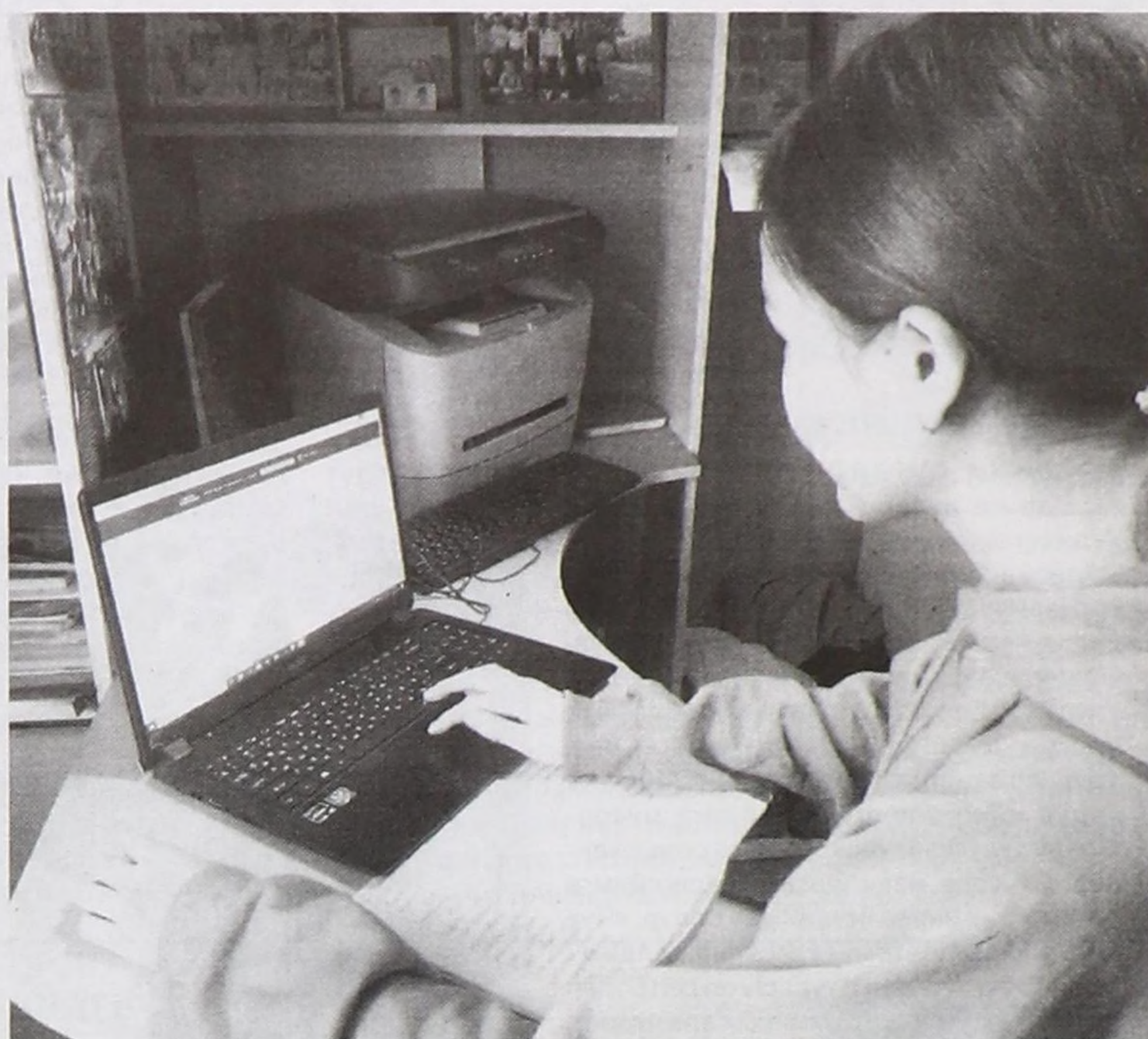
#### доктаамал ажилдаары албан эвес

Хөй шалыңныг ажил тып алыры-биле кижилер көдээ черлерден, биче суурлардан улуг хоорайларже көжер ужурга таваржып турган болза, коронавирус хамчынының үезинде ыракка ажилдаарының хевирин элээн калбаа-биле ажылдап эгелээрге, офиске доктаамал ажилдаары албан эвес специалистер биче хоорайлар, суурларже чоруп эгелээнин, оларның ажылы багай эвес түңнелдерлиг дээрзин социологтук шинчилелдер илереткен. Бир эвес бо чүүл ам-даа нептерээр болза, Россияның көдээ девискээрлериниң сайзыраарыңа салдарлыг бооп болур деп шинчилекчилер санап турар.

Офиске азы ыракка (дистанцияга) ажилдаарының ылгавыры Россияга

### УЕНИН ЧИДИГ АЙТЫРЫГЛАРЫ

## Чаңчылчаан хевири апаар



база чоорту чиде берип болурун, кол чүүл ажилдаары болгаш ажилдың эки түңнелдери апаарын шинчилелден көргүзүп эгелээн.

2020 чылда байдал-биле алырга, Россияның 3,7 миллион хамаатызы ыракка ажилдап турар, 2-3 чыл болгаш оларның саны 5,6 – 5,7 миллион чеде бээр деп 2021 чылдың март айда РФ-тин Күш-ажыл яамызы медеглээн.

Ыракка ажилдаары албан-организацияларның ажылының база бир чаңчылчаан хевири апаарының эрге-байдалдары Россияда тургустунуп эгелээн. “РФ-тин Күш-ажыл кодекзинче дистанциялыг (ыракка) ажилды өйлээриниң талазы-биле өскерилгелерни кирир дугайында” № 407 – ФХ федералдыг хоойлу 2021 чылдың январь 1-де күш кирген. Ыракка ажилды организацияларының хевирлерин, ажилдакчы биле ажил берикчизиниң аразында күш-ажылчы харылзааларны өйлээр талазы-биле негелделерни хоойлуда быжылгаан. Ыракка ажилдаарының эрге-байдалдарын хоойлу-дүрүмде тодаргайлаанының ачызында Россияның кайы-даа девискээринде хамааты өске девискээрлерде албан-организацияларга информастыг технологиялар ажылдап ажилдап болур эрге-ажыктыг апарган.

Ыракка ажилдаарының Тывада байдалының дугайында шинчилел ажилдары ажык медээлерде ам дээрзинде көзүлбес. Ынчалза-даа ажилдың бо хевирни бистиинде база ажыглаттынып турары чарлалдардан илден.

Чижээлээрге, “Тинькофф” банк продуктуларын хереглекчилерге садар, кредит карталарын долдуур, банкының продуктуларын рекламалаар, хереглекчилер-биле ыракка (бажыңыңа) ажилдаар операторну ажилче чалап турар.

Яндектиң ачы-дузазын рекламалаар, хереглекчилерниң айтырыгларыңа харыылаар, оларның дугайында медээлерни Яндектиң баазыныче кирир, бажыңыңа (ыракка) ажилдаар оператор-консультант херек дугайында чарлалдар бар.

Ыракка азы бажыңыңа ажилдаарының эки-даа, багай-даа талалары бар. Ынчангаш ажилдакчы кончук шыңгы чурумнуг, ажылын боду организациятап билер ужурлуг. Офиске ажилдавар апаргаш, эр кижин салып чүлүвес, кыс кижин эриннерин будувас дээн ышкаш, үүрмек чүүлдерден эгелээш, сула салдынып, чоорту бодунарыг-силиг ап шыдавар чударгай, харын-

даа чалгаа кижин болу берип болурунун айылы бар.

Ажылыңа аажок бердинген, кончук харысалгалыг кижилер дистанцияга дүнехүндүс ажилдаарын, ажил шагы биле бодунун хууда хостуг үезиниң аразында кызыгаар оларның угаан-сагыжыңа чиде бээрин социологтар биле психологтар эскерип турар. Ындыг кижилер ыракка ажилга чоорту “өрттенип каап” болур. Ынчангаш офиске болгаш ыракка ажилдаарын дес-дараалаштыраларын психологтар сүмелеп турар.

**Офиске азы ыракка (дистанцияга) ажилдаарының ылгавыры Россияга база чоорту чиде берип болурун, кол чүүл – ажилдаары болгаш ажилдың эки түңнелдери апаарын шинчилелден көргүзүп эгелээн.**

**2020 чылда байдал-биле алырга, Россияның 3,7 миллион хамаатызы ыракка ажилдап турар, 2-3 чыл болгаш оларның саны 5,6 – 5,7 миллион чеде бээр деп 2021 чылдың март айда РФ-тин Күш-ажыл яамызы медеглээн.**

### Ыракка өөренири чаа чүүл эвес

Информастыг технологияларның хөгжээни ыракка өөрөдилгениң аргаларын сайзыраарыңа дыка салдарлыг болган. Сайзыраңгай чурттарда школаларның үстүкү класстарында, ортумак болгаш дээди өөрөдилге черлеринде өөрөдилгениң ыракка хевирлери чаа чүүлдер эвес. Өөреникчилер болгаш студентилер чүлге башкы-биле харылзажып өөренир эвес, а боттары база чаа билилери өске дөстөрдөн билип ап, өөренип турар апарганнар.

Делегейге коронавирус аарыгының янзы-бүрү хевирлериниң дүрген нептереп турары ыракка өөренириниң хевирлерин улам калбартырыңа ниитилелди албадай берген. Эң ылаңгыя Тыва ышкаш девискээрлерде школаларның башкыларыңа болгаш өөреникчилеринге ыракка өөренириниң хевирлерин шиңгээдип алыры – кончук берге шылгалда. Амгы шагның оолдар, уруглары санчурагайлыг технологияларның дериг-херекселдерин канчаар ажылгаарын дүрген шиңгээдип алыр апарганнар. Берге чүве – ноутбук болгаш смартфон-биле өөреникчи бүрүзүн хандыраар арга чогу.

База бир нарын чүүл школадан ыракка интернет дамчыштыр өөрениринге оолдар, уругларны чаңчыктыралы болган. Класстарга кичээлдеп өөрениринге чаңчыгып каан болгаш, оларның чамдызы ыракка өөренирин дыштанылга ышкаш кылдыр хүлээп алыр болганындан ада-иелерни ажы-төлүнүң ыракка өөрениринге чаңчыктыралыңа хаара туткан. Ол база белен эвес болган. Уругларыңа ыракка өөрениринге дузалажыр дээш, ада-ие ажылындан база чардыгар ужурга таварышканнар. Ыракка өөрөдилгени организациялары, онлайн-кичээлдерни эрттирери, оларның методиказын тодаргайлаары дээш өске-даа нарын чүүлдер турза-даа, ыракка өөренириниң хевирни ажыктыг, келир үеде өөрөдилгениң бир янзы хевирни апаар деп билишкениң башкыларда, эң ылаңгыя өөреникчилерниң угаан-медерелинде тыптып келгени кол чедишкенин деп эксперттер санап турар.

Кызыл хоорайның дугаары 1, 3, 5 школаларының болгаш 15 дугаар лицейниң, ол ышкаш Таңды кожуунунун Бай-Хаак школының 1-ден 11 класска чедир өөреникчилерин дистанцияга (ыракка) өөренириниң хевиринче январь 22-ден шилчидер шиитпирни коронавирус хамчынының тараары-биле демиселдин оперативтиг штавы хүлээп алган.

Республиканың школаларының чамдызыңа өөреникчилер моон мурнунда-даа дистанцияга өөренип турганнар. Ынчангаш өөрөдилгениң ыракка хевирин организацияларының, онлайн-кичээлдерни эрттирериниң, бажыңарында өөреникчилер болгаш оларның ада-иелери-биле харылзажырының арга-дуржулгазы, эвээш-биче-даа болза, башкыларда бар деп чугаалап болур.

Дистанцияга өөрөдилгени чорудары школаларның болгаш өөреникчилерниң

боттарының компьютер дериг-херекселдери-биле хандырынганы база дыка хамааржыр. Ада-иелерниң чамдызы ажы-төлүңе ноутбуктарны садып бергеннер. Школаларда бар ноутбуктарны бажыңарыңа ажылгаар арганы база өөреникчилерге бээр. Тус черлерде албан-организацияларның ажилдакчылары, депутаттар, бай-шыдалдыг кижилер амыдырал-чуртталгазы чедингир эвес өг-бүлелериниң ажы-төлүңе ноутбуктарны, смартфоннарны садып берип, ачы-буяны чедирип турганнар. Халдавырлыг аарыг коронавирустун омикрон хевирни Тывада дүрген тарап турар, хөй өөреникчилерни интернет дамчыштыр өөрениринче шилчидип эгелээн байдалга олар боттарының буяны ачы-дузазын уламчылаар дээрзинге идегеп болур.

2030 чылга чедир хуусаалыг “Санчурагайлыг Тыва” деп төлевилелди республика боттандырып, Хүт, Ырбан, Качык, Мөген-Бүрүн дээн ышкаш кыдыг-кызыгаар ырак черлерге безин интернет харылзаазының четкизин чедир шөйгени школаларга ыракка өөрөдилгени организацияларыңа дыка дузалыг болганын база демдеглээр апаар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ОНЗАГАЙ КИЖИЛЕР

# Аганактың тиилелгези



Аганак Седип.

**Бичии Аганак школага чүгле өөрени бергеш-ле, шупту талазы-биле аажок талантылыг кижиге болган. Уран чүүлге, спортка-даа со-нуургалдыг, кайызынга-даа дески.**

Аганак ада-иезинин чаңгыс оғлу. Ол Бай-Тайга кожуунун Шуй суурга төрүттүнгөн. Авазы Саида Пугачиевна Седип, ачазы Кызыл-оол Михайлович Хертек. Аганактын ачазы бо хуннерде бистиң аравыста чок. Ооң авазының өгбелери чымылар, амгы үеде Седип деп фамилияны эдилеп чоруур, а ачазының ук-төөгүзү — хертектер.

Сес класс соонда Аганак озал-ондакка таварышкан. Ол чайын кырган ада-иезинин аалынга хой кадарып чорааш, дыт кырындан аңдарылгаш, улуг кемдээшкин алган. Эш-өөрүнүн, дөргүл-төрелинин, чаңгыс чер-чурттууларының аразына «сылдыс» чораан элээди оолга хенертен харык-шинээ кызыгаарлыг апаары дег, улуг аарышкы кайда боор. Аганакка чер-дээр караңгылай берген дег апарган. Чуртталгаже тура-соруун, өөрүшкүзүн, идегелин, бүзүрелин оскунупкаш, чүнү-даа кылып хөңнү чок, өөндөн үнмейн олурупкан. Ынчаар ийи чыл караңгадыр шуужуп эрте берген. Ада-иезинден өске кымның-даа арнынче көрүп шыдапас, сагыш-сеткили хоозурааш, буугуп, муңчулуп олурган. Ынчалза-даа ооң чаңгысклассчы эш-өөрү бертинген эжин черле кагбаанар. Хүннүн эвес-даа бол, болганчок-ла чаңгысклассчылары чыгып алгаш, Аганакка кээп, ооң «чырыкче» үнеринге

моральдыг дуза кадар аргаларын дилеп турганнар. «Улус арны көөрүндөн ыядыр болгаш эштерим кээрге, чугаалажык-савас турдум. Бир-ле дугаар мени школа елка-зынче ынавайн, коляскамның тормозун басып, дедир теп турумда-ла, эштерим оолдар көдүржүп алгаш чорупкан. Ынчан арнымны ийи адыжым-биле дуй тудуп алгаш, салааларым аразындан кеденип олурар турган мен» — деп, Аганак сактып чугаалады.

## Чуртталгазының ийи дугаар тыныжы

Бир-ле катап чаңгысклассчылары Аганакты концертче чалаан. Дедир теп, ынавайн турда-ла, албадап алгаш, чорупканнар. «Кады концерт көөр бис дээш көдээ Культура бажыңыга кээривиске, концерт көөр эвес, а бис концерт көргүзүр улус болу берген бис. Мени чон аразынче үндүрер дээш, эштерим ол хемчегни баш удур планнап алган болган. Сценаже үндүр идип эккелгеш, холумга микрофонну тудускаш, фонограмма салыпканнар. Ол үеде мээң иштиги делегейимге өскерлишкinnen болган деп болур. «Чүү деп мындыг өртемчейде үнүп келдим? Мээң-биле чүү болуп турары ол деп бодап олурган мен. Фонограмманы салыптарга, ооң мурнунда черле бичимден тура-ла ырлап чораан ырымның аялгасы чаражы аттыг кылдыр ойнай берген. Ырлаар үе келген. Микрофон база холумда. «Че харын ырлаптайн, мени канчаптар деп» деп, бодапкан мен. Ынчан бодумнуң ажып эртип чадап турганым бир бергени «арта басыпкан» мен. Бодум безин билбейн, ырлап бадырыптым. Ыры доостурга, көрүкчүлөр залында суурнуң чыылган чону, чир-шон дүжүп, мени деткип, адыш часкап эгелээрге, мээң мага-бодум, кижимни бир-ле чүве шиштеп турган дег, дер-бузум шааңайны берген. Ынчан, ол үеде, чаңгыс чер-чурттууларым мени деткиптерге, сагыш-сеткилим көдүрлүп, арным чазыгып, чуртталгамның «ийи дугаар тыныжы» ажыттынып келген» — деп сактып чугаалады.

**«Чуртталгаже «ийи дугаар тынышты» чаңгысклассчыларым бергеш, күштү берипкен, а эжим Нимаа меңээ оон-даа артык күштү берип чоруур. «Сен шыдаар сен, эжим!» — дептерге-ле, тура-соруум оттуп келир. Муңчулуп алгаш чоруур болзумза, меңээ кым чедишкinnen эккеп бээр боор деп бодап-биле кызып чоруурум ол»**

Чуртталгазының «ийи дугаар тыныжы» эгелээрге, Аганак бодунуң үе-чергези эш-өөрү-биле өске кожууннар, суурларже концерттер көргүзүп, үнүшкүннерни кылып эгелээн.

Тоску классты дооскаш, Тээлиде

Тываның улустуң ус-тывыш техникумунун чонар-даштан чазаныр салбырынга өөренип турган. Бир катап Кызылга техникумнар аразына болган ыры мөөрейинге киржип чедип келген. «Ыры мөөрейинге киржип келгеш, көөрүмге, мен ышкаш харык-шинээ кызыгаарлыг ийи уруг бар болган. Оларның бирээзи мени кандыг кончуг чараш ырлаар улус силер, бистиң бо техникумче өөренип кирип алыңар» — деп чалаан.



Белеткел үезинде.

## Улуг спортче шиитпирлиг базымнар

Боду ышкаш, харык-шинээ кызыгаарлыг уругларның чалалгазын, чүүл-дүгзүнгөш, Кызылдың политехниктиг техникумунче өөренип кирип алган. Аңаа өөрени бергеш, амгы үеде кады ыңай-бээр маргылдаалап чоруп турар акызы Давид Монгуш-биле найыралда-жып алган. Давидтиң чалалгазы-биле ча адар секцияже кирип алган. Ынчан амгы башкызы Чечен Саржат-оол Аганактын талантызын эскерип кааш, кичээнгеийн

чанып келген. Оон эгелээш-ле Аганак ча адарына сагыш-сеткилинден бердинип, хандыкшы берген.

Амгы үеде Аганак ол-ла техникумунун информастыг технологиялар салбырында өөренип турар. Ортумак өөредилге черин доозуп алгаш, улаштыр Тываның күрүне университетинин физика, математика факультетинче кирерин планнап турар.

Россияның ча адар талазы-биле чемпионатына киржирде, республиканың Спорт яамызы Кызылдың адаптивтиг спорт школазынга улуг үлүг-хуузуун кириштирип, Орел хоорайга болган чемпионатче баар-кээр оруун, чурттаар черин доозазын акшаландырган. Аганактын база оон-даа өске харык-шинээ кызыгаарлыг спортчуларның тренерлери Чечен Доржувна, Виктор Алексеевич Саржат-оолдарга Аганак өөрүп четтиргенин сеткилинден илередип чоруур.

Аганактын ада ызыгуурунда чонар-даштан чазаныр шеверлер болгаш ыры-хөгжүмге сундулуг ыраажылар, хөгжүмчүлөр база бар. Ынчангаш Аганак бешки класска Таңды кожуунуң Межегей ортумак школазынга өөренип тургаш, чазанылга болгаш ыры-хөгжүм белгүмнеринге барып турган.

Аганак байырлалдарда, дөргүл-төрелдеринин аразында-даа ырлап, талантызын бараалгадып чоруур. Ынчалза-даа хөй күштү ча адар спортче угландыраар сорулганы салган. Чоокку үелерде ырыларының альбомун үндүрер бодап бар. Аганактын эң бир дугаар ырлаан ырызы «Теректер».

Шыдыраа, хол бөмбүү, теннис дээш спорттун өске-даа хевирлерин сонуур-гаар, шыдаар шаа-биле ойнап чоруур.

«Харык-шинээ кызыгаарлыг болгаш, спорттун бо хевирин шилип алган мен. Кижиге боду-ла шыдаар болза, шупту чүвени чедип ап болур. Чүгле күзел болгаш тура-соруу херек. Аныктарга күзээр чүвем болза: чүге-даа таварышкаш, мен ышкаш дүжүп бербезинерни күзээр-дир мен. Улуг хоорайларже эмчилексээр мен. Ынчалза-даа бо үелерде акша-төгерикиң чедишпезинден шыдапас мен. Кадык кижиге апаарына бодум бүзүрээр мен. Идегелим бар.

Чуртталгада эң-не кол чүүл — кадык-шыл, кадык амыдырал. Арага, таакпыдан халбактанмайн, спорттан, уран чүүлден туттунуп чоруурун күзээр-дир мен. «Демниг сааскан тебе тудуп чиир» деп тыва улустун үлөгер домаанда ышкаш, демниг болурун тыва чоңумга күзедим!» — деп, Аганак чугаалады.

Аганак ам өглүг-баштыг улуг кижиге апарган. Ооң чурттап олурар бажыңына барып, изиг сүттүг шайын-даа ижер аргалыг болдум. «Техникумга өөренип тургаш, идепкейлиг, талантылыг, онзагай аныяк оолду эскерип каан мен. Ынчан чоок чугаалажып, таныжып, ынакшыдым. Кады чурттаар деп шиитпирлеп алган бис» — деп, эжи Нимаа Ооржак чугаалады.

«Чуртталгаже «ийи дугаар тынышты» чаңгысклассчыларым бергеш, күштү берипкен, а эжим Нимаа меңээ оон-даа артык күштү берип чоруур. «Сен шыдаар сен, эжим!» — дептерге-ле, тура-соруум оттуп келир. Муңчулуп алгаш чоруур болзумза, меңээ кым чедишкinnen эккеп бээр боор деп бодап-биле кызып чоруурум ол» — деп, Аганак эжинин чугаазына улашты.

Аганак Седип 2022 чылдың январь 18–23 хуннеринде Орел хоорайга Россияның ча адар талазы-биле чемпионатына 60 шыырак спортчунуң аразына ийи дугаар черни алгаш, меңгүн медальды чаалап алган.

Тыва чон шаандан тура-ла уран чүүлге, спортка-даа аажок салым-чаянын чон болгай. Ону Кызылдың информастыг технологиялар техникумунун сургуулу Аганак Седип меңгүн медалы-биле бадыткааны ол. Аганакка тыва чоңуустун өмүнээзинден байырыктыс чедирээли.

Айдың ондар.

Чуруктарны маадырның архивинден алган.



Ча адар маргылдааның тиилекчилери.

## СОЦИАЛ КЕРЭЭ

# Күрүнениң деткимчезиниң ачы-дузазында

Тывада социал керээ чедимс өг-бүлелерге база чааскаан арткан хамаатыларга адресстиг дуза чедирериниң кол аргазы болур. Социал камгалалдың органнары биле өг-бүлениң аразында дугуржулга дүүштүр күрүне оларга деткимчениң янзы-бүрү хевирлерин көргүзүп турар: чаңгыс удааның болгаш ай санының төлөлгелери, ажилга тургустунуп база өөренип алырынга дуза чедирилгези.

«2020 чылда Өвүр кожуунун Ак-Чыраа суурда Алдына Базыр-оол күрүнениң деткимчези хевирлиг 250 муң рубль түнүг социал төлөвирни алган. Ооң биле ол ала-чайгаар шөө тыртар оверлокту, дааранылга машинасын, бус генераторун болгаш дааранырынга эргежок чугула дериг-херекселдерни садып

алгаш, бодун боду ажил-биле хандырткан кижини кылдыр бүрүткөдип алган. Ооң соонда ол «Алдын чүскүк» деп идик-хеп даараар, септеп-селиир ательени аядып алган» — деп, Өвүр кожуунда Чонну ажилга хаара тудар төптүң директору Айыраа Куулар чугаалап турар.

«Биске эң-не ужур-дузалыг төлөвилелдер — кожуунун, оон туржук республиканың экономиказының хөгжүлдөз биле холбашкан төлөвилелдер болур. «Демография» национал төлөвилелдин иштинге социал керээниң дузазы-биле деткимче көргүзери дээр-ле, хамаатыларның амыдыралының деңгелин база шынарын бедидери-дир. Мындыг таварылгаларда күрүне чүгле акшатерик-биле дузалап эвес, а кижиге бодун болгаш өг-бүлезин

хандыраар дериг-чепсекти берип турар» — деп, Өвүр кожуунун чагырга чериниң оралакчы даргазы Чодураа Шойдан демдегледип турар.

Алдына Базыр-оол — аажок ус-шевер кижини. Чаңгыс сууржуларының болгаш кожуунун чурттакчыларының кириген чагыгларын ёзугаар национал идик-хепти даарап турар. Септеп-селиир чагыглар база хей: курткаларның болгаш плащтарның тыртын солуур, улуг улустарның база уругларның чүвүрлерин, идик-хевин кызырар дээш оон-даа өске.

«Чагыглардан аңгыда, чаа чылдың дыштаныр хуннеринде көдээ Культура бажыңыга тыва тон быжар, даараар мастер-класстарны эрттирдим. Ону суурнуң Херэзженнер чөвүлели-



А. Базыр-оолдун мастер-клазы.

биле кады хей ажи-төлдүг өг-бүлелерге организадавыс. Чыылганнар хөлчок кичээнгей-лиг дыңнап, өөренип ап турар боор чорду. Арга-дуржулгамның чамдык чажыттары-биле база үлештим, дааранып чоруурларга олар ажыглаттына бээри-даа чадавас» — деп, дааранылга ательезиниң херэзжен ээзи чугаалап турар.

Алдына Базыр-оолдун чижээ ак-чыраажыларга, шынап-ла, өөредиглиг. Күрүнениң деткимчезиниң ачызында ажилгы, соругдаанынче чүткүлдүг кандыг-даа кижини бодун боду хандырып, төрөөн суурунун хөгжүлдөзүгө үлүг-хуузу киирип болур дээрзин олар шынзыгып көргөннер.

А. ХЕРТЕК белеткээн.

## ЭРГЕ-ХООЙЛУ БОЛГАШ КИЖИЗИДИЛГЕ

## Юбилейлиг мөөрейлер

Россияның прокуратуразының 300 чылдаанынга тураскааткан чуруктар, чогаадыглар, видеотаныштырылгалар мөөрейлериниң болгаш олимпиаданың тиилекчилерин В. Көк-оол аттыг Национал театрга болган байырлыг хемчег үезинде шаңнап-мактаан. Оларга дипломнарны республика прокурорунун оралакчысы Ольга Монгуш тывыскаан.

Прокуратура дугайында чуруктар, чогаадыглар, видеотаныштырылгалар мөөрейлери биле каттай күрүне болгаш эрге-хоойлу төөгүзүгө регионалдыг олимпиаданы ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы-биле кады эрттирген. Мөөрейлерге болгаш олимпиадага ниитизи-биле 200 ажыг оолдар, уруглар киришкен.

Мөөрейлерни болгаш олимпиаданы назы четпээн ажитөл аразында прокуратура ажилдакчызының алдар-адын бедидер, оларны эрге-хоойлуну сагып өөренирин кижизидеринче уланган сорулгалыг эрттирген.

Мөөрейге кириштирген ажилдарны тускай комиссия шилээш, дараазында тиилекчилерни илереткен:

6-дан 10 харлыг уруглар аразында Бай-Хаак ортумак школазының өөреникчизи Айыс Тас-оол «Эрге-хоойлу камгалалында» деп чуруу-биле тиилээн.

Ийиги черге Кызылдың 15 дугаар лицейиниң өөреникчизи Буяна Монгуш Россияның чигине прокурору Игорь Викторович Красновту чурааш шылгараан.

«Хоойлу-дүрүмнүң болгаш чөптүг чоруктуң камгалалында» деп чуруу-биле Алиса Соловьева (Кызылдың 15 дугаар лицейи) 3-кү черге төлөптүг болган.

11-ден 13 хар чедир бөлүккө Тываның республика лицейинтернадундан Амина Күжүгет «Ада-ием — прокурорлар» деп чуруу-биле бирги черни чаалап алган.

Шагаан-Арыгның 1 дугаар школазындан Аясмаа Монгуштуң «Россияның прокуратуразы 300 харлаан» деп чуруу, аңаа 2 дугаар черни эккелген.

База-ла Шагаан-Арыгның 2 дугаар школазының өөреникчизи Дозураш Бичел-оол «Байырлал-биле!» деп чуруу-биле 3 дугаар черни бо бөлүккө алган.

14-тен 17 хар чедир оолдар, уруглар аразында Тываның күрүне лицейиниң өөреникчизи Екатерина Соловьева «Фемида-ның албан-хаакчыттары» деп чуруу-биле тиилээн.

«Эрге-хоойлуну прокуратура камгалап турар» деп чуруктуг Шойгу Чамбал (Шагаан-Арыгның 2 дугаар школазы) 2 дугаар болган.

Арселия Кууларның (Шагаан-Арыгның 1 дугаар школазы) «300 чыл эрге-хоойлу камгалалында» деп чуруу ону 3-кү черге үндүрген.

Прокуратура дугайында эң эки чогаадыглар мөөрейинге Кызылдың Президентиниң кадет училищезинден Каң-Демир Монгуш бирги черге төлөптүг болган.

Ийиги черни Шагаан-Арыгның 1 дугаар школазындан Алексей Сат ээлээн.

Прокуратура дугайында эң эки видеотаныштырылга мөөрейинге Улуг-Хем кожуунун Шагаан-Арыг хоорайның 1 дугаар школазының өөреникчилери тиилээш, шупту шаңналдыг черлерни чаалап алганнар.

Бо мөөрейге бирги черни — 5 «А», ийиги черни — 6 «Е», үшкү черни 5 «В» класстары чаалап алганы, Шагаан-Арыгның 1 дугаар школазының башкылары болгаш өөреникчилери прокуратураның 300 чылдаанынга тураскааткан мөөрейлерге ниитизи-биле шыырак белеткенгенин херечилеп турар. Шагаан-Арыгның 2 дугаар школазының башкылары болгаш өөреникчилери база-ла олардан чыда калбайн, юбилейлиг

мөөрейлерге идепкейлиг, кончук түңнелдерлиг киришкенин база демдеглевес аргажок.

Улуг-Хем район прокуратуразы школачылар аразында профессионал шилилге ажылын эки чорудуп, школар-биле быжыг харылзаалыг болуп турарын эрткен мөөрейлерге Шагаан-Арыг школарының өөреникчилери эки киришкени херечилеп турар.

Республика прокуратуразының ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы-биле кады эрттирген күрүне болгаш эрге-хоойлу төөгүзүгө олимпиадага ап болгу дег 45 баллдың дөгөрезин 8 өөреникчи чедип алган.

Олар дээрже Чаа-Хөлдүң Шулуу Сат аттыг школазының 9-ку класзының өөреникчизи Мерген Тамдын база ол школадан 11 классчы Валерия Байыроол, Чадаананың 3 дугаар школазының 11-ги класзындан Виктория Кунчун, Лансуу Сат, Каа-Хемниң Бүрөн-Хем школазының 9-ку класзындан Чайзалина Оюн, Кызылдың Президентиниң кадет училищезиниң 10-гу класзының өөреникчилери Алдын-Сай Кунаа-Сирин, Тарина Лопсан-Сүрүн, Вилорика Сынан-оол олардыр.

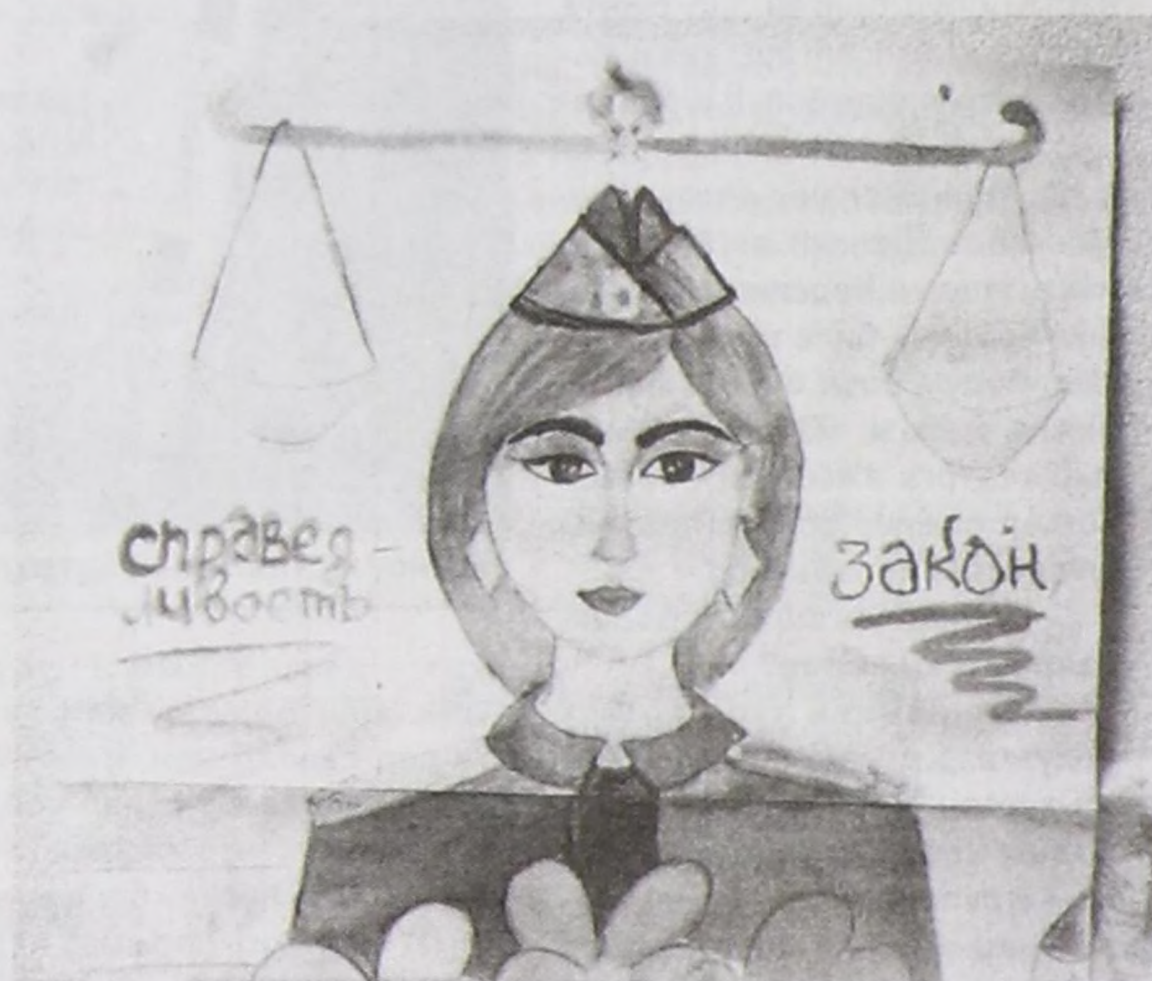
Олимпиаданың тиилекчилеринге база тускай дипломнарны республика прокурорунун оралакчысы Ольга Монгуш байырлыг байдалга тывыскаан.

Россияның прокуратуразының 300 чылдаан юбилейлиг хемчеглериниң аразында школачылар аразында тускай мөөрейлер хей болганы өөрүнчүг. Ол юбилейлиг хемчеглер дугайында «Шын» солунга делгереңгей чырыдарында улуг үлүг-хуузу киирген республика прокурорунун массалыг информация чепсектери болгаш хейниити-биле харылзаа тудар улуг дузалакчысы Игорь Оюну база демдеглээри чугула.

Мерген КЫРГЫС.



Хоойлу-дүрүмнүң болгаш чөптүг чоруктуң камгалалында.



Эрге-хоойлуну прокуратура камгалап турар.

## СОЦИАЛ КОНТРАКТ – ТАҢДЫ

## Геолог эртемденниң үнелиг номнарын алган

Бии-Хем кожуунунң төп ном саңына билдингир геолог Амина Сугоракованың номнарын Ниити-российжи улусчу фронтунуң Тывада штавының кежигүнү Ольга Кальная дамчыткан.

Эртемден Ольга Кальнаяның чугаазы-биле алырга, хоочун геологтуң хууда библиотеказында хей чечен чогаалдар чыгдыган. Эртемденниң уруу Дарья Ор авазының кады ажылдап чораан эжинге номнары дамчыткан, а Улусчу фронт ук акцияны эрттирген.

– Амина Мидхатовна геология-минералогия эртемнериниң кандидады. Ол Тывага тускай эртемниг аныяк специалист болуп ажылдап келген. Амина-биле мооң мурнунда Тываның геологтуг дилеп тывар экспедициязынга кады ажылдап турган бис. Улаштыр Россияның эртем академиязының Сибирьде салбыры –Тываның бойдус курлавырларын комплекстиг шиңгээдир институтунга ажылдаан. Эртемден Тываның соңгучөөн чүгүнде вулканнары шинчилеп, ол дугайында номну-даа үндүрген. Ооң-биле Россияның

ат-сураглыг геологтары ажылдап турган.

Амина Сугорова чырык черден чарылган-даа болза, бүгү назынында чыып келген номнарын арттырган – деп, Ольга Кальная төп ном саңының коллективинге геолог эртемденниң дугайында таныштырган.

Бии-Хем кожуунунң төп ном саңында – 10, уругларның ном саңында үш кижиге ажылдап турар, ол ышкыш он бир көдээ салбыр бар. Ном фондузу – 160256 кезек. Кожуунда ниитизи-биле 6240 номчукчу бар.

Төп ном саңының ажылдакчылары кожуунунң чурттакчы чонун хей номчуттунзун дээш албан черлеринге чедип, аңгы-аңгы темаларга акцияларны, викториналарны, ном делгелгелерин доктаамал эрттирип турар.

Бии-Хем кожуунунң төп ном саңының директору Сайзана Шожукпан аалчыларынга килдистерниң ажылын таныштырган.

– Бо алган номнары бүрүткээш, сумуларның ном саңарынче үлээр бис. Шагааның хемчеглерин план езугаар он-

лайн хевирге эрттирери көрдүнген. Ном саңының килдис эргелекчизи Саяна Сыйдан-оолдун национал байырлалдың езу-чаңчылдарының болгаш оюннарының дугайында тайылбырлыг көргүзүглериномчукчуларывыс дыка сонугаар.

Эртемден Амина Сугоракованың хей чылдар дургузунда чыгган хууда библиотеказының номнарын дамчытканынга дыка өөрүп тур бис. Номнарның аразында үнелиг номнар элзэн хей болду. Улусчу фронтуга мындыг онзагай акцияны организаастааны дээш четтиргенивисти илердип тур бис. Бо алган номнарывыстың таныштырылганын интернетте социал четкиде бөлүктөргө көргүзөр бис – деп, директор сеткилинден чугаалаан.

Бо чылын Бии-Хем кожуунунң төп ном саңы федералдыг «Культура» төлөвилелинге киржир дээш, А.С. Пушкин аттыг национал библиотеказының төлөвилел килдизинче чагыг кириерин планнап турар.

Ш. ХОВАЛЫГ.

Чуруктарны автор тырттырган.



Сайзана Шожукпан Ольга Кальнаяга өөрүп четтиришкин бижиин тывыскан.



Саяна Сыйдан-оол.

## КУЛЬТУРА

## Бодумну аас-кежиктиг деп санаар мен...

Чечен чогаал делегейинде «эжиндирип» чоруур аныяктарның бирээзи — Национал театрның артизи Хемермаа Сергеевна Сайзан-оол.

Аныяк артист-биле ажык чугаавысты номчукчуларга таныштырар-дыр бис.

– Хемермаа Сергеевна, чогаал ажылын кажан сонугарга эгелзэн силер?

– Школага өөренип тургаш, орус дылга шүлүктөр бижип эгелзэн мен. Дыка солун үелер чүве... Ынчан кижиниң бир дугаар сонугаргалы азы болза, чуртталгада чаа ажыдышкынынары болур болгай. Ол бүгүге чалгынналып алгаш, кижиге сакшы-сеткилинде болуп турар чажыттарны саазынга бижип эгелээр. Оон школаны доозупкаш, Москвада Щепкин аттыг театр институтунга өөренип эгелээш, шии чогаалы-биле таныжып алгаш, бодум база ону бичиилеп бижип эгелзэн мен. Оон улаштыр театрга ажылдай бергеш, чогаал бижиир сонугаргалымны уламчылап турарым бо.

– Бичии тургаш кым болуксаар турган силер?

– Бичиимден тура артист болуксаар мен. Кол-ла күзелім ол турган. Телевизорда киноларны көрүп алгаш, бодумну ол актрисаларның орунуга салыпкаш, ойнаар база номнар номчааш, кыс маадырларын «Мынчаар ойнаар болза эки-



Национал театрның артизи Хемермаа Сайзан-оол.

дир» – дээш бажымга чуруур турган мен. Бодумну аас-кежиктиг деп санаар мен, чүге дизе школа соонда-ла бодап чорааным ышкыш театр институтунче кирип алгаш, өөрени берген мен. Ол дээш башкыларымга черге чедир мөгөйдим.

– Эң сонугаар чогаал-

дарыңарны чугаалап көрүнерем.

– Ынак чогаалчыларым дыка хей. Ынчалза-даа Джоан Роулингтиң Гарри Поттер дугайында номнары сонугааш, бичиимден тура мээң чогаалга ынакшылым тыттып келген. Ол номнары катап-катап

номчуурунга дыка ынак мен. Оон Достоевскийниң, Мартин Макдонахтың база Чылгычы Ондарның чогаалдарын сонугаар мен.

– «Кижиге чурттуг, куш уялыг», өскөн-төрзэн чериңер кайы кожуун ирги?

– Өскөн-төрзэн черим Чаа-Хөл суур. Бир класстан 9 класка чедир Шагаан-Арыгга өөрөнгөш, улаштыр Кызылдың 9 дугаар гимназиясын 2013 чылда дооскан мен.

– Төрзэн дыл дугайында бодалыңарны үлежип көрүнерем, Хемермаа Сергеевна.

– Кол-ла дылым – бодумнун төрзэн тыва дылым чүве. «Дыл чидер болза, нация чидер» дээр болгай. Ынчангаш тыва кижиге бодумнун дылын сонугаар, утпас кылдыр төрзэн дылынга номчуп, бижиири чугула деп бодаар мен. Ынчалза-даа мындыг чагыгны утпаза эки, бодумнун төрзэн дылын тергиин эки билир болза-ла, өске дылдарны шиңгээдип алыры белен болур. Өске дылдарны база өөренири чугула, чүге дизе эртемниг болгаш дылдарны билир болза-ла, кайнаар-даа орук ажык. Чогаалдарны база аңгы-аңгы дылдарже очулдулары чугула. Чүге дизе тыва чогаал бо хире сайзырап турар база аныяк чогаалчыларны танып, билип алырынга ол иди болур.

– Ынак артизиңер...

– Ынак артистерим дыка хей. Актёр болза Дэниел Редклифф, актриса Кира Найтли. Ыраажылар Шакира, Риана, Pussycat Dolls. Анаа классика дыңнаарынга база ынак мен. Моцарт, Бетховен, Вивальди, Чайковский.

– Хостуг үеңерде шүлүктөрдөн аңгыда, чечен чугаа-

ларны, шиилерни база бижип турар силер бе?

– Чогаалга сонугаргалым улуг. Шүлүк-даа, чечен чугааларны, шиилерни-даа бижип турар мен. Удавас бижип турар чогаалдарымга чыынды ном парладып үндүрер дээш, белеткеп ап тур мен.

– Кандыг рольдарны ойнаарыңа ынак силер?

– Бо ажылымны чугаалаар болза, актер кижиге шупту омур-хевирлерни ойнаксаар болур. Мен база ындыг мен, ынчалза-даа трагиктиг омур-хевирлерни ойнаарыңа ынак мен. Дыка хейнү күзээр мен, чамдыкта эр турган болзумза, Гамлеттиң бодун дыка ойнаксаар мен. «Унесённые ветром» Скарлет О'Хараны, «Гордость и предубеждение» Элизабет Беннет. Кинога болза, Гермиона Грейнджерни ойнаксаар мен.

– Шөлээ үезинде каяа дыштаныксаар силер база чый аразында чогаалдарны бижип турар боор силер аа?

– Шөлээ үезинде даштыкы чурттарны сонугарга, кезиксээр мен. Бир катап Кыдат чуртунче чорааным сагыжымда уттундурбас болуп, таңмаланып арткан. Ам-даа хей чурттар мени манап турар деп бүзүрээр мен. Ийе, чайлыг үемде чогаал бижииринден аңгыда, делегей болгаш орус литератураларны номчурунга ынак мен.

– Аныяк-өскөнге чүнү сүмелээр силер, Хемермаа Сергеевна?

– Баштай-ла эртем-билиг чедип алыры чугула, бо бүгү кижиниң бодундан хамааржыр. Кызымаккай, тура-соруктуг, хөй-ле ном-сеткүүл номчуп чоруурун күзээр мен.

Ася ТҮЛҮШ чугаалашкан. Чурукту архивтен алган.

## АЛЕКСЕЙ ХУУРАКТЫҢ 100 ХАРЫНГА

Салым-чаяаны, ат-сураа Тывага болгаш оон дашкаар билдингир чогаалчы, цирк артизи **Алексей Агбаанович Хуурак** 1921 – 1922 чылдарның кыштың ортаа айының башкы хүннериниң бирээзинде (документилерде демдеглеттингени ёзугаар 1922 чылдың январь 1-де) Улуг-Хем кожуунунң Шагаан-Арыг сумузунга төрүттүнген. 1934 чылда Шагаан-Арыг эге школазынче өөренип киргеш, 1939 чылда бешки классты дооскаш, Кызылдың каттышкан школазынче шилчээн. Ол үеде Тываның хөгжүм-шии театрынга цирк салбырын Москваның цирк уран чүүл училищезиниң доозукчузу **Владимир Оскал-оолдун** удуртуп турганы **Алексей Хуурактың** салым-хуузунга улуг уjur-дузалыг болган. Эрес-капшагай оол цирк салбырынга өөренип шыдаарының шылгалдазын эрткеш, 1940 чылда ооң сургуулу апарган. **Алексей Хуурак**, Күжүгет Хензиг-оол, Дмитрий Очур дээш он шаа оолдар, уруглар 1944 чылда цирк салбырын дооскаш, кожууннарны кезип, тыва улуска онза солун чаа уран чүүл циркти көргүзүп чоруп турганнар. Тыва Арат Республиканы Совет Эвилелинге каттыштырган соонда тыва цирк бөлүүн ССРЭ-ниң Культура министрствозунуң Күрүне циргигиниң Бүгү-эвилел каттыжыышкынынга 1946 чылда дамчыдып берген. Күрүне циргигиниң тыва бөлүүнүң составынга **Алексей Хуурак** үр үе дургузунда ажилдап, делегейниң хөй чурттарынга тыва национал цирк уран чүүлүн бараалгадып чораан.



Тыва цирк.

## Чогаалчы, цирк артизи

**Алексей Хуурактың** чогаалчы салым-чаяаны ол цирк артизинге өөренип турган үезинде-ле частып эгелээн.

Эстеп турар семис аъттар  
мунупкаштың,  
Эзимнерге, тайгаларга  
тутсуп ора,  
Ынак чурттуң бойдузунуң  
каазын көргөш,  
Ырларывыс ала-чайгаар  
куттулуп чор

деп одуруглар бар "Тожу чедер орук" деп шүлүү "Дайынчы кыйгы" деп чогаалдар чыындызынга 1943 чылда парлаттынган. Бо шүлүк Тожуе орукка төрүттүнгени илден, чүге дээрге **Владимир Оскал-оолдун** цирк салбырының сургуулдары кыжын Кызылга өөренип, белеткеп алган көргүзүглерин чайын кожууннарның чурттакчыларын-

га бараалгадып чоруп турганнар. Оон-на эгелээш **Алексей Хуурак** бодунуң шүлүктерин, проза чогаалдарын "Шын", "Тываның аныяктары", "Сылдысчыгаш" солуннарга, "Улуг-Хем" чечен чогаал альманагынга доктаамал парладып турар апарган. Шүлүктериниң баштайгы чыындызы "Ыржыгаш" 1963 чылда, ийиги ному "Чадаганның аялгасы" 1967 чылда чырыкче үнгенер.

Чогаалчының шүлүктеринде бодалдарның чаражы, оларны уран-чечен илереткениниң бөдүүнү, ёзулуг тыва улусчу аян-хөөнү-биле номчукчуларга сонуурганчы болган.

Кашпалдарның хөрээ-биле,  
Каңгай сыннар бажы-биле  
Кадарчы кыс чайлаандыва  
Хартыга дег ужуптаалы.  
("Адым")

**Алексей Хуурак** шүлүктерни чогаадыр дээш чогаады бер-бээни, авторнуң амыдырал-чуртталгазында болуушкуннар-биле холбашканы оларның одуругларындан номчукчуга билдингир. Уруунга тураскааткан шүлүүндөн одуруглар.

Төрүттүнүп келириңге,  
Төлүм сени эргелеткеш,  
Таагылыг бажың чыттааш,  
Таня деп адап каан мен.  
("Таня")

Чогаалчының шүлүктериниң чыындыларының кайызынданда ооң цирк артизи болгаш чогаалчы салым-чаяаннарының аразында үзүк чок харылзаа көскү.

Туман тайлып, даглар бажы  
көстүп чытты,

"Турцияның чурту-дур"  
деп чугаа дыңнааш,  
Найыралдың, хосталганың  
чоргаар оглу  
Назым Хикмет сагымжымга  
кирип орду.  
("Орукка")

**Алексей Хуурактың** "Шүлүкчү эжимге" деп шүлүү бар. Эжи шүлүктеринге Мөңгүн-Тайганы алгап-мактап, ооң кайгамчык чараш агаар-бойдузун чуруп турарын бодаарга, ук шүлүктү Салчак Молдургага автор тураскааткан болгу дег. Бо шүлүкте мындыг одуруглар бар.

Чалбыышталып кывар отка  
Чаңгыс оттуң күгүрү-даа  
дуза-ла ыйнаан,  
Далай суунга хензигийне  
Дамды безин немежил-ле  
чыдар ыйнаан,

Улус чонга дуза болзун,  
Уран-чечен чогаалдарны  
бижиип, эжим.

**Алексей Хуурак** бодунуң чогаалдарының төрөөн чонунга үнелиин угаап, олар тыва чечен чогаалды, бичии-даа бол, байыда бээрин медресеп биллип, ханы бодалдарлыг, чараш омур-хевирлерлиг, чечен сөс-домактыг чогаалдарны сагыш-сеткилиниң ханызындан бижиип чораан. **Алексей Хуурактың** чогаалдары тыва национал чечен чогаалдың одунуң күгүрү, далайының дамдызы-дыр дээрзин үстүндө одуруглар бадыткап турар-дыр.

Шаңгыр-оол СУВАН,  
Тываның улустуң  
чогаалчызы.

## ЧАГААЛАР АРАЗЫНДАН



## Үе-шагның чылыыр эргилдези келген

Шаанда азы 1930 чылдар сөөл-зүредир көдээ ашактар чугаалажыр чүве: «Үе-шаг эргилделиг. Чылыг үе биле соок үе үргүлчү солчуп турар. Бир солушкаш, ортумаа-биле 60-70 чылдар үргүлчүлээр. Мен ону орта билбес-даа болзумза, дыка элдеп-синип сонуургаар турган мен. Үр-ле чурттап келгеш, ашактарның ол чугаазының алыс утказынга шуут ыналып, бүзүрээр апарган мен.

1940-1950 чылдарда безин Тывага агаар-бойдус дыка чылыг турган. Июнь 1-де-ле Кызыл хоорайга Улуг-Хемге эшти бээр турдувус. 1954 чылда агаарның сооп эгелээнин эскерип каан мен. Ол чайын аажок изиг болган. Оон ыңай ыңдыг изиг, чылыг болбастап эгелээн. Тодаргай чижээ чүл дээрге Мөңгүн-Тайгага хой кыргылдазы июнь 10-да эгелей бээр турган. Оон дараазында чыл санында-ла ол хуусаа узап бар-ла чыдар болган. 2000 чылдарның эгезинде хой кыргылдазы мырыңай июнь 20-ден эгелээш июль 20-ге чедир үргүлчүлээр апарган. Малдың, тарбаганның семирири база бир ай чыгызы узап берген. Кышкы чиир чышты ноябрь эгезинде-ле кылып алып турган бис. 2010 чылдан эгелеп агаар чоорту чылып эгелээнин дыка хөй кижилер эскерип, чугаалажып турар апарган. Кыжын чиир чышты декабрь сөөлзүредир кылып апарган. Үе-шагның соок биле чылыыр эргилдези эгелээни шуут илдең апарган.

Россияның эртемденнери база ол эргилдениң 2015 чылда эгелээнин чарлап үндүрген. Оон эгелээш, чижеглей бодаарга, 65 чыл иштинде чоорту чылыыр. Эрткен чылын база бо чылын декабрьда улуг соок чок болду. Аңаа бүзүревейн чүге бүзүрээр боор.

Моон соңгаар агаар чоорту чылыыр. Өл-шык чаашкын-даа көвүдээр, оът-сиген хөлбеңээр, кургап чыткан хемнер, хөлдөр катап долуп, суг элбеп келир. Чедер ышкаш ховуларга тараа-быдаа үнүп эгелээр. Шынап-ла, амырап чурттаар үе келген. Харын-даа бүгү чон ол үениң узун чылыыр эргилделиг чылдарын байырлап уткуп алып болза эки деп бодаар мен. Ооң-биле чергелештир бүгү делегейде дескизи-биле чылышкын эгелээн болгай.

Мындыг үе-шагның эргилдезинге чоргаарланып, улам-дам бедик турасоруктуг чурттап ажилдаалыңар. Малчыннарга безин кыштың соогу чоорту коргунчуг эвес апаар. Чылыг үе деп чүве магалыг-ла. Мен алды-чеди харлыымда безин кыжын хойну кадарып хүнээр турган мен. Кижидоңар соок деп чүве билбес турдум. Чайны өттүр кызыл-даван чоруур, идиктер чайын уттундуруп каар чүве. Ам бо шагның кижилери ыңдыг үеде чурттаар аксының-кежи-дир.

Адыг ХЕРТЕК.

Мөңгүн-Тайга кожуун,  
Мугур-Аксы суур.

## Шаг чаагай, Шагаа чаагай

Шагаа дээрге эрги чылды аъткарып үдээр болгаш үнүп келген Чаа чылды байырлап уткууру-дур. Тыва чон Шагаа үүжезин баш удур шыгжап алып турган. Кадык кылыры-биле бир барба чиңге-тараа, шыырак иртин эди, шыырак бениң казы-биле соктааш, чочактаан чиңге-тараа, чодураалыг чөкпек, ак чемни хөйү-биле шыгжап алып. Шаада кедер аяңныг идик-хевин белеткээр.

## Шагааны уткууру

Шагаа хүнүнде даң бажы шара-хере, даш бажы сарыг-шокар турда, эр кижидун салыр, херээжен кижидун шайын хайындырар. Эр хиндиктиг кижилер аалдың чиге мурнунга бедик тей кырынга саңын салыр.

## Йөрээл салыры

Сүзүглээштиң сүдүн чажар,  
Сүүр баштыг таңдыларым.  
Амырааштың агын өргүүр  
Ажай-буурул таңдыларым.  
Өршээ, хайыракан!  
Аыш-чемим дээжизин делгедим.  
Ажай-буурул таңдымче чажым чаштым.  
Чода  
Човаг чокка мага-ботту,  
Чода сөөгү чүктөп чоруур,  
Кижидун, мал-даа буду быжыг,  
Килдиш дивес ужуру ында.

## Кожамыктаары

Дүлген эъттен артык таптыг,  
Шийтээн эъттен чиген болза.  
Дүгдээн эштен артык эргим,  
Тыпкан эшке барган болза.

Чүгүрүк-чүгүрүк аъттар келди  
Сүт-ле-Хөлдүн аъттары бе?  
Сүзүү бедик кыстар келди,  
Сүт-ле-Хөлдүн кыстары бе?

**Чарын.** Чарын эдин чааскаан чивес, чарбыктыг, аас-дылдыг. Даайлыг кижидун чарын эдин диштөөс, кезип чиир дээр.

**Довук.** Шаг шаанда ийи кижидун Бээжинден кылаштажып чоруп олурган. Черниц ырак-узаандан аштап-суксап, чеми төнгөн. Бир кижидун четпейн дора өлүп калган. Чанып келген кижидун довуун пақтап алгаш чорааш, ажырбаан. А өлгөн кижиге ажыг таакпы чораан.

**Дорзук.** Ады чүгүрүк болзун дээш, ону чараш кылдыр хемдиир.

"Тодуг мен дээш, дорзук эди далдава.

Бай мен дээш, балдыр эди октава" деп, чоннуң үлегер домаа бар.

**Кыры.** Ону ок-боо чүктээн таңныылга демей деп болур. Аңчы кижидун кырыны одааның чанынга тургуза шанчып алып. Дүне одаг чырынга көөрге, ок-боо чүктээн кижидун олурган ышкаш боор. Кырыны бурун улус айыыл-халап чайладыкчызы деп хүндүлөп, сүзүктээр чораан.

**Хой.** Өгбелеривистиң ёзу-чаңчылдарывыстың аразындан хойнуң эдин бүдүнү-биле салыр чаңчыл чораан.

**Шилеге** – чазап каан ийи харлыг хураган.

**Ирт** – чазап каан, 3 хардан өрү назылыг.

**Кошкар** – чазаваан эр хой.

**Кожамыктаалыңарам че, ам-даа!**

Ала-ала аъттар келди.

Алдан-Маадыр аъттары бе?

Арны кызыл кыстар келди.

Алдан-Маадыр кыстары бе?

Чылбак МОНГУШ,  
күш-ажылдың, херээженнер  
шимчээшкениниң хоочуну.



# Чогаал арны

ТЫВА ЧЕЧЕН ЧОГААЛДЫҢ ДЭЭЖИЗИ

• Степан САРЫГ-ООЛ,  
Тываның улустуң чогаалчызы

## АҢГЫР-ООЛДУҢ ТООЖУЗУ

(Романдан эгелер)

(Уланчызы. Эгези №№ 1-4  
"Шында")

Мээң чүрээм балт дээш, хевээмге хара бер частым. «Шыя-та! Бөгүн чодураалаар! Акым-биле Калчан-Карага ушкажып алыр-дыр мен, оой-оой» — деп, оожум ырлавышаан, өгнүң дыдындан бакылап көөрүмге, ийи оол элээн ырай берген сымражып турлар. «Ыгы, эки-ле сымражып туруңар чээ. Мени одунмаан деп бодааннар-дыр көр!». Иштимде боданып, оларже чудуруум арнып кагдым. Ол аразында эңмежок хей, кевиг кылдыр шыгыдып каан хевекти дүрген-дүрген чылгагылап, сырыпкаш, шынап-ла, тырлы бээдим. Доңгууда сериин шайны аяк долдур куткаш, улай-улай пактагылаарымга, ыңай бадар орнунга мырыңай хөрээм долуп, тыныжым бачыдап келген. Девиде тура халып бар чыдырымда, кээп кустурар орта, харын-даа дедир уштунуп чаштай берген. Думчуумдан шай-даа тектү берген. Караам чажы база төгүлген. Ыглаар дээш, арай боорда доктаап алдым. Чүге дээрге даштын оолдар дыңнап кагза, «Өөдежок кулугурну көр, хевекке харгаш, ыглап олулар. Эдерткеш чоорул мону — дергилээн хойтпаам дээр бе, эдерткен ыдым дээр бе!» дигир-ле болгай. А мээң ыдымдан дуңмам оттуп келзе, мырыңай түвек.

Бүдүү белеткенип, чеңнери самдар хөйлең кеткеш, чеңиңиң самдар черлерин беле-хаара даап, тас кулун кежи ырыктаажым дорзукталбас кылдыр дыңзыдып алдым. Чодураалаар чер тенниг, шагар-оыттуг боор дээш, черле кетпезим майтак бопуктарымны чышкын адаандан арай боорда тып, ынаар эжик кастынгга тургуза салгылап кагдым.

Оолдарны бүдүү бакылап көөрүмге, бо-ла чоокта чогул.

«Удавас-ла шарыларын тудуп, хууң-сава эккелиңер дижиң эгелээр эвеспе, элекке ыттатас» деп бодап алдым. Сураг.

Авам инээн сагышаан. Акым кээрге, чүү дээр эвес, «Бөгүн кай баар силер?» деп айтырар бодааш, оожум кыйгырып эгеледим.

— Оо, акым, Бадый! Ачо-оо-м! Аа, акым Бадый-оол!

Уттупкаш, дыка алгырыптарым орта, кавайда дуңмам оттуп, кавайын сирлеңнеди шимчедип, ыйыңайнып эгеледи.

— Тфу-тфу! Че-че! Өпей-өпей, өпейлең! — деп, катап удударын бодап, ийи холдап чайгап эгеледим.

Шак ынчалдыр кызып-кызып дүрген аадарымга, база катап караан шимгилеп, бажын борбаңнады чайгагылап чыдыр. Кончуг оожум ырлавышаан, өпейлеп аадарга, амыр уруг боор, дораан удуур. Өпейлевейн, ыйт чок чиде бээрге, хоржок! База-ла эрнин эминмишаан удуй бээди. Кавай боду элээн үр ааттынып турзун дээш, ырады тыртып-тыртып салыпкаш, бодум өпейлевишаан, өгнүң дыдык черинден оолдар бакылай бээрим аразында, чык-ла дээн. Дуңмам дээрге балды-биле сопкан ышкаш, далгыже мааңайныла бээди. Маң-биле барып, кавайны сегирип алгаш, ооң үнүн үзе кирип, дуй алгырар дээн чүве ышкаш, бодум база дылымны борбаңнады чайышаан, хөлчок алгыра берип-тир мен.

— Ой, дуңмаң чоонду! Канчаптын, көрүнчүк! — деп, авам алгыра-дыр.

Кавай бир тырыкылангаш, орун арнынга барып чык кылдыр моңаар орта, удуп чыткан уруг корткаш, алгырыпканы ол чүве-дир. Та чеже үр алгырдым ыйнаан. Диги чок аксын аазадып алгаш, арнының дамырлары шаарагыже алгырып-ла чыдыр. — Ыттатас че! Канчап бар-

ган аксы шылаас чүвөл моң! Кижизи бак! — дээш, чайгавайн салыптарымга, мырыңай-ла кулаам чарылгыже кышкырып-ла үнген. Оон корткаш, бодум база ыглап-ла үнген мен.

Авам маңнап кээп:

— Дуңмаңны аргалаар орнунга чүге бопуладыр эттеп турарың ол, тулуп! — дээш, алгы чүвүрүмнүң соон орта шарт кылдыр бир часкааш, ужуктаарны кавайдан чешкеш, эмзире бээрге, дораан-на ыды читкен. Харын-даа менче көрүңгеш: «Таптыын, мени чүге чайгавайн, каапкаш чоруур деп турдуң! Ужаңче бир кактыртып алдың көр. Өжөгээр алгырып чыттым. Хи-хи!» — дээн ышкаш, каттырып, чулчуруп, кавайга үр шарыдып чыткан хол, даваннарын эдехере сырбаңнады давып чыдыр.

Ол аразында демги чодураалаар дишкен уругларны уттуп каапкан-дыр мен. Дораан-на үне халааш, ол-бо көргөн — сураг! Маң-биле барып, инектерни ончалап көөрүмге, хамык мунар шарылар чок. Даштын инек саап орган кадайдан барып:

— Аалывыс уруглары чодураалап чоруй баады бе, күүй? — деп билбээчепнеп айтырдым.

— Дем-не айттанып турбады-ве, олгум...

Өөмче бир дап бергеш: «Ээ, авамга сөглээр болзумза, мырыңай чорутпас!» деп бодааш, туруг баарынче баар орук уу-биле бүдүү ыдып-ла кагдым. Чогум ол чодураалыг Морзук-Үңгүр деп чери кайда чүве, билер эвес. Бир баалыкты ажыр даады маң-биле келгеш, ыңай-бээр хараан, чүү-даа аайы тывылбас. Ынаар улуг арыг кыдында чоокшулап кирип келген хаялыг даг баарында узун-узун теректер аразынче бир кара ыт шөйбек, чинге кара кылдыр шурап киргенин шала көрүп чыдып калдым. Чүү ыдыл? Аалывыста ыттар-ла долу, олар ыяп-ла уругларны



эдериң, чоруп каар болгай. Хей боданыр-даа чай чок. Та чүге ынчаарым ол чүве, бодум безин билбес мен. Бар-ла шаам-биле алгырып, ыглавышаан, шак ол теректерже ыдып-ла олур мен. Демги ыт кирген теректер чанынга келиримге, караам чажы, дерим холушкаш, мырыңай чүү-даа көзүлбестээн. Эгиш-тыныжым чарыштырган аъттан дора. Үнүм үнмөстээн. Боскум, хөрээм, дылым мырыңай курга. Чүрээмнің согары, бажым иштинде дүңгүр эдип турган ышкаш. Оон харын коргуп, бичии оожумнап, орук-биле дүрген кылаштап оорарымга, кара суг агып чыдыр. Кыдыыңга чыда дүшкеш, пақтап-пактап алырымга, арыгың ышдажы, оыт-сигени орта таптыг көстүп келди.

— О-о, акым, э-эйт! — деп алгыргылаарымга, бир-ле чажыт черде бичии кыйгырды ышкаш, амырай хона бергеш:

— О-о, кайда силер! Мени манаңар! — дээш, дыңнаалаарымга, ийи аңгы черде ийи кижии оожум кыйгыргылады. Менден чаштынып, мени кыжырып турар-дырлар дээш, ыгламзыравайн кыйгырдым:

— Ак-о-оом, Бадый!

— ...дый — деп, хая баарында караңгы арыг иштинде терек бажында акым алгыра каапты.

— Кайда сен!

— Сен! — деп, мени көрүп-даа олурган ышкаш, харыылады.

Олче кылаштаарымга, шырыш, дыт, теректиң узуну мыры-

ңай кедергей! Ооң ындында улуг хаялар хөлчок бедик. Ынаар-ла дээрни дуглай караңгылап чоруй барган. Дерим караамче кирип аккаш, өрү ыяштар бажынче көөрүмге, чүү-даа көзүлбес. Аңаа келгеш, кыйгыраарымга, дыка өрү хаяда-даа ышкаш, чаңгыс эвес, ийи-үш оолдар бар ышкаш. Ага, мен алгы-кышкы-биле чеде бээримге, менден чаштынып турар-дыр болар. Шарыларын кайда багалагылаан? Ыттары кайда ирги? Дилеп, көрүп чадап, кылаштап-ла тур мен. Сураг.

— Эгер-Эгер, Эге-ег! — деп, бистиң ыдывысты кыйгырдым. Ыт-даа келбес.

А ол ытты база боттарынче кыйгырып турлар.

— Эй, силерни мен көрүп тур мен, чүге чаштынып чыдарыңар ол, туруңар!

— ...ңар! — деп, бир оол мени өттүнүп, менче дылын уштуп кыжырды.

— Силерни кижиден чаштынар хоржок улус-тур деп ачамга сөглээр мен! — деп алгырдым.

Шак оон кээп хорадааш, алгырып ыглап-ла эгеледим. Көңгүс шаам төнгөн. Соонда-соонда ыглаар-даа харыым чок. «Шынап-ла, дедир чангаш, ачамга барып сөглээйн» кылдыр бодап, уйгум кээп, бажым аарып, балдырларым сирилээш, дедир орукке арыгдан үнүптүм.

(Уланчылыг)

• Вадим ЧЫКАЙ,  
Тываның Чогаалчылар  
эвилелиниң кежигүнү

### ДОЛААНАМГА КАЙЫН ЧЕДЕР

Долгандыр-ла уругларның  
Доозазы чараш-даа бол,  
Дозуарган карактарлыг  
Долаанамга кайын чедер.

Домчу-эмчи даңгыналар  
Доза туруп, шинчиір-даа бол,  
Доңган баарым чылыдып бээр  
Долаанамга кайын чедер.

Торгу тоннуг кадыннар  
"Дозуланым" чагдынгаш-даа,  
Долаан бурган чаяап берген  
Долаанамга кайын чедер.

### ЧАҢЫМ ПӨРҮК

Одуруглар аразынга,  
Оргу шөлдер ортузунга  
Хөөмей-ырым чаңгыланза,  
Хөрөк-чүрээм сырынналза,

Улажывыт, черле кортпа,  
Углаан дының шеле сокпа.

Тайга-сыннар баштарынга,  
Даглар, хемнер уштарынга,  
Каргыраамны дыңназыңза,  
Кадыр арттан дыштанзыңза,  
Коштунчувут, сүрээдеве,  
Коргуп-иргип девидеде.

Эзлиг черге чорааныңны  
Эштериңге сөглээңниңден  
Чегенир мен, күжүр өңнүк,  
Чөргектиимден хөңнүм пөрүк:  
Эгениичел күжүр бодум  
Ээн черге ырлап чордум.

### ЭРЗИН КОЖУУН

Торгу-маңнык чадып каан дег  
ховуларлыг,  
Тоорук, каттыг, аңныг-меңниг  
тайгаларлыг,  
Долаан бурган ээ көргөн камгаладыг  
Тоолчургу ыдык черим — Эрзин кожуун.

Эзир куш дег девип самнаан мөгелерлиг,  
Эртип келир салгын-хат дег чүгүрүктүг,

Экер, омак тажыларлыг, кадыннарлыг,  
Эрес чаңныг чону чурттаан

Эрзин кожуун.

Аян ырлыг, хөөмей-сыгыт, каргыраалыг,  
Алгап-йөрээр алдын булак —

судур номнуг,

Аныяктар чүректерин хаара туткан  
Авыралдыг, ачылыг бай Эрзин кожуун.

• Иван ХЕРЛИИ,  
Тываның Чогаалчылар  
эвилелиниң кежигүнү

### ДЕЗЕ БЕРГЕН

Эрте берген частың айын  
Эгидип ап шыдаас бол,  
Бора-талдар аразында  
Болчаавысты сактып кээр мен.

Эктиң-биле эктим кожа,  
Эргелелден эстип, таалап,  
Шапкын хемниң шоорун дыңнап,  
Чарлып чадап тургулаан бис.

Ынчалза-даа айлар эрткен,  
Ынакшылың менден ойлаан.  
Дээрде сылдыс хулумзүрүүн  
Дергилепкеш, дезе берген.

\*\*\*  
Дээк уштуг чеди кулаш сарыг сыдым  
Дергим чайып турда көөрге,  
чараш-ла ийин.  
Чүгүрүктөр аразында бажын саваан  
Дезиг малдар төрөпчилээр эдим чүве.

\*\*\*  
Кижениң бол, чаныган аът кээргенчиг —  
Киштеп-киштеп, өдээн сактып  
чоруп орап.  
Угаанныг бол, кенен эрлер чаңы  
чиктиг —  
Хирээннезе, аалын каггаш  
чоруй-ла баар.

\*\*\*  
Сайның чараш, чинчилер дег,  
даштарын чыып,  
Салым-чолум хувааннактап  
көргөзүм шын.  
Эргимимниң шынчы сөзү, топтуг чаңы  
Салымывыс доңнаштырып,  
кежиин тыпкан.

\*\*\*  
Харыы берейн, караңгыда  
чоруй бардың,  
Хай-ла болду, көксү-хөрээм кударады.  
Үрде кыпкан сеткилимниң отчугажы  
Хайлыг дүне эстип кааны  
ол-ла чоор бе?



## АНЕКДОТТАР

— Эмчиниң бижи берген эмнеринден кижиниң кайы органы эң-не когараарыл?  
— Акша хавы.

— Бо үеде ийи харлыг чаштар телефонну кыпсып, интернетче безин кирип билер боор-дур. Сен ол үеде чүнү кылып турган сен?  
— Мен элезин чип турган мен.

Уруум, мен чамдыкта дыка могапшылай бээр мен, сээң орнуңа садик чоруксай бээр мен.

— А сени ынаар албас!  
— Чүге?  
— А сен горшокка сыңмас сен!

— Бо кежээ чүнү кылып силер?  
— Көңгүс хостуг мен.  
— Хей-ле! Мен силерниң орнуңарга болзумза, спорт залынча баар ийик мен.

— Авай, ачамның бажында дүктер чүге эвээжил?  
— Угаанның боорга  
— А сээң чүге көвей чүвөл?  
— Ыттавайн, чечмен!

— Алле... Эргимим, кежээ чүлүг картошка чиксеп тур сен?  
— Эъттиг.  
— Ону билгеш, беконнуг чипсы садып кагдым.

Кажан будильник алгыра бээрме, мени адыпкан ышкаш сагындырар.  
— Оон чүү? Тура халып кээр-дир сен бе?  
— Чок, өлгөн кижини ышкаш чыдар-дыр мен.

— Авай, даарта ада-ие хуралы болур. Баар сен бе?  
— Чок, оглум, бис ол акша-биле оон орнунга Турцияже дыштангаш кээл.

6 "б" класска төөгү кичээлинде башкызы Улуг француз тура халышкын үезинде Бастилия шивээзин эжелеп алганының дугайында тайылбырлап турган. Башкызы көөрге, Вова тенекте-нип, чүнү-даа дыңнавайн олулар болган.  
— Вова, кым Бастилияны эжелеп алганың? — деп-тир.

Вова дораан-на:  
— Мен эвес-тир мен. Чүү-даа болур-гала, дораан мени дээр эвес силер! Бо улус ыйнаан — деп хорадап, бүдүн классче айткан.

Олары дээрме: "Бис эвес-тир бис" — деп. Башкы шуут муңгарааш, директорнуң өөредилге харыылаар оралакчызын кыйгыртып эккелгеш:

— Кончуун көрүңерем, Бастилияны кым эжелеп алган дээримге, бис эвес дээр турар. Шуут муңгаранчыын — диген. Оралакчы боданып-боданып:

— Че, башкы, бичии уруглар шээй, ойнап-ойнап бериплеттер ыйнаан — деп бо.

Шуут кайгап-хараан башкы директорга маң-биле четкеш, оода улуг башкы база өөреникчилер мурнунга мынча дээр деп шуутузу чугаалаан. Директор шыңгыы көрүп-көрүп:

— Кайы клазыл ол?!?!  
— 6 "б".

— Ии, олар болза — бербес. Ам канчаар, башкы, чоор силерче, уттупуңар, хей-ле кадыңар үреп — деп-тир.

• Василий МОНГУШ

## БАЙЛАҢ ЧУГААЛАР

— Мен бо чорааш, угаанның кижилерни кончуг хүндүлээр кижини мен.  
— Чүге ындыг сен?  
— Бодумга дөмей боорга...

Чүвүр дорзукта чүгүргөн херээ чок, балдыр кошакта байыыргаан херээ чок...

— Артыш, сени көөрүмге, почта чанында-ла турар, ында ажилдай бердиң бе?

— Авам, ачам, оон соонда кырган-авам, кырган-ачам суг пенсиязын ап келир улус. Оларны кедеп турарым бо...

Школа директору интернаттың столоваясында ажилдап турар поварны кабинетинге чалап эккелген.

— Найысылалдан корреспондент чедип келген. Сенден интервью алыр деп турар-дыр, Демир-ооловна — деп, ол чугаалаан.

— Менден аңаа бээр интервью деп чүве чок — деп хомудаан аянын харыылаан.

— Кайнаар өөренир бодап тур сен, Айдың?

— Орус дыл факультетинче кирер күзөлдиг мен.

— Тергиин эки-дир. Орустаарың кайы хирел?

— Майтанып билер-ле мен...

Бир дугаар шил водканы төндүр ишкеш, шилин доңгайтыр октапкан мен. Ийи дугаар шил водка мени ойтур октап каан...

— Мен ажилга тургустунуп алыр дээр чор мен ийин. Силерде чүү бар ирги?  
— Кандыг ажил кылыксаар силер?  
— Шалыңы-ла хөй болза, кандыызы-даа ажырбас...

— Хүндүлүг Демир Херел-оолович, силер дээр соңгулдага үнүм берген мен. Силер депутаттың күштүг шынзылгазын холуңарга алган силер. Моон соңгаар силерге чүнү-биле дузалап болур мен?  
— Соңгулда эрткен соонда, силерниң меңээ херээңер чок... Дараазында соңгулда чоокшулап кээрге, ынчан таптыг чугаалашкай бис аан...

## Торгу шилириниң кол дүрүмнери

◆ Торгунуң чуга, чуга эвезин тудуп көөр. Чуга, чындыргай торгу даараттын-мас, дүрүжүп туруп бээр берге.

◆ Торгунуң хээлерин кичээңгейлиг көөр: шала бичежек хээлерлиг болза, 5 метр торгу тонга чедер, а хээзи улуг аяк дег болза 6 метрден хөйүн алыр.

◆ Торгуну шилиирде, хар-назынын барымдаалай алыр херек. Бичии уругларга чижээ ак-көк, ягаан, өкпөң дээр ышкаш өңгүр эвес өңнөр алыр. Ол дээр чуртталгазы чаа эгелеп турар, чаш деп демдекти көргүзүп турар. Шору апарып, кыс кижини ашакка баар, эр оол кадайла-нын үези улус чингир өңнөр алыр. Ол дээр чингир көк, кып-кызыл, сап-сарыг дээр баар. Чуртталгазы сагланнаар, кидин түлүк, күш кирген, аныяк, хып дээр үезин айтып турар. Шору улгадып, оожургап эгелээш, шала кара өң холумактыг, оожум өңнөрлиг торгу шилиир: кара кызыл, кара көк, хүрөң дээр чижектиг.

Кара өңнү колдуунда амыдыралда онза чедишкннер, ачы-хавыяа, шаңнал-макталдар чедип, дарга-бошка апарза кедер чораан. Кижиниң эрге-байдалын илередир өң кара өң.

◆ Эдектиг тонну кудазының хүнүнден эгелеп кедер болганда, чингир кызыл



өң-биле даараар. Чүге дизе кызыл өң херээжен кижиниң өңү, үре-салгалдыын, бай-шыдалдыын илередир кызыл өң турган.

Өгбелеривистиң үндезин тыва хе-

вин кедип чораанын эдерип, олар дег торгунуң өңүн назы-хар, эрге-байдалын дүүштүр, бодамчалыг садып алырыңарны сүмеледим.

Галина Михайловна.

## Тыва кур дугайында билиглер

"Тыва кижиниң кежик-чолу курунда чоруур. Тонну кажан-даа кур чок кетпес. Курун кайы хамаанчок октавас, өске кижини курун куржандыр. Курун чешкеш салырга, дүргөш, баглап каар" — деп, өгбелеривис чагып чораан.

Тыва тоннуң курунун калбаа кижиниң ийи адыжы (10 илиг), узуну — белин үш куржаптар болур, камгалал (обер) дээр чораан. "Үстүү, ортаа, алды ораннарның кара күштери арты-мурнум, кыйыымдан келбесин! Ием-биле тудуш хиним тыппазын!" дээр куржаныр турган.

Аас-кежи, ажи-төлүнүң сүзүү кижиниң хойнунда деп санап чораан. Бөөлдөш кедерге багай, ынчангаш курланыры албан.

Шаанда улустуң чугаазы-биле алырга, тыва тонну кур чок кеткен уругларны "сиилең" дээр чижектиг кыстарга хамааржыр деп турган.

Шаанда дүжүмет ашактарга күштөткен, чазарлаткан аныяк уруглар тонну бөөлдөш кылдыр кедип алгаш, дескеш, өске аалдарга чаштынып чедип кээр турган деп чугаа база бар. Ынчангаш тыва

херээжен кижини тыва тонну кур чок кетпес.

Тыва тонну куржандыр таварылгалар: чиигенип үнерде, иштиг-сааттыг херээжен кижини тон кеткенде. Тонну бөөлдөш кедери чүгле дүне далаш кадында болуп болур.

Бичии уругларның курунга хамаарышкан мындыг чугаалар бар.

Бичии оолдарның курун куржандыр-гаш, курнуң ужуң артынга халаңнатпас. Халаңнадып каарга, курнуң ужундан аза тудуп алгаш, бичии кижини өскээр аппаар дээр. Курун быжыг куржаар. «Кур кошканда — багай» деп чугаалаар. Үңгөп турар апарган уругну от кыдыныч барбазын дээр, кур-биле белинден куржааш, орун будунга баглап каар чораан.

Кур эззиниң кадыыңа эки салдарлыг. Аъттыг чоруур таварылгада сооктан камгалап турар. Тонну куржанып алгаш, таакпы, аяк дээр чижектиг херек чүүлдерин хойлап алыр. Тонну карман чок даараар.

Курнуң хевирлери. Тыва улус хөм, чеп, баг, дайза, дордум, кожалаң курларны чорааннар. Дордум кур дээрме

бөдүүн торгу кур.

Дайза кур дээрме үш, дөрт илиг кыдат торгу кур болур, сырып тургаш даараан, кыдыгларында салбактарлыг. Ындыг курну чүгле байлар куржанып турган. Чеп кур дээрме хой дүгү, аът челинден эжип тургаш кылган кур.

Баг кур — чинге хөм кур болур. Кожалаң кур — дүктү азы аът челин эшкеш, өрүп тургаш кылган, кожалаң хевирлиг кур. Бо курлар колдуунда тываларның ажил кылып куржаныр курлары болур. Торгу курну байырлалдарда ажыглаар.

Курну куржаарда, хүн аайы-биле долгандырып куржаар. Курнуң ужуң иштинче кирип алыр. Булгаар, кештен кылган курларны онза чараштап, яңзы-бүрү үнелиг металлдар, үнелиг даштар-биле каастаар. Ындыг курлар үнелиг эт-хөреңги база болур.

Курнуң өңү. Эр кижиниң куру көк, ак-көк өңнүг болур. Ындыг курлар эр кижини аас-кежиктиг, чедимчелиг болдулар. Херээжен кижиниң куру кызыл өңнүг болур. Аас-кежикти оштаан боор, ажи-төлү кадык, шырак болур деп чугаа бар.

## Чарлал

## Реклама

Бистиң эргим хүндүлүг киживис, чаптанчыг ажы-төлүнүн ынак ачазы, хөй санныг кады төрээнериниң эргим акызы, дуңмазы, кады чурттаан эжиниң быжыг чөленгиижи Өвүр кожуунунуң Дус-Даг сумузуңуң хөй-ниитижижи чораан **Алим Чечек-оолович Монгуштуң** төрүттүнгөн хүнү-биле чырык адынга.

Хайым көвей эргим чонум, төрелдерим!  
Канчап барды, чооп барды, чүү-ле болду?  
Хайыралыг салым туткан өөм ээзин  
Кандыг бачыт таварыпты, муңгаранчыын.  
Чажында-ла өскүс арткан чуржааттарың  
Чагып-сургап, өөредип-кижизидип,  
Амыдырал оруундува аъткарып каан  
Адазы дег хүндүткелдиг чордун, эжим.  
Кыштың соогу, чайның изии, дүн-хүн дивейн,  
Кылбас-тутпас ажылың чок, олут орбас.  
Каш чүзүн кодан малдың ээзи болуп,  
Кайгамчыктыг эрес-кежээ чурттап чордун.  
Ачавыс сээң сөглээн сөзүң хоойлу болур,  
Ачавыс сээң хүлүмзүрүүң хүн дег чырык,  
Ачавыс сээң топтуг чаңың үлегер бооп,  
Авазы, мээ, төлдеринге меңге артар.  
Ийис чараш оолдун-кыстың, уйнуктарның,  
Идегелдиг ачазы бооп, чурттап чордун.  
Аарыг деп каржы халап дегбээн болза,  
Аравыска ам-даа чурттап чоруур ийик сен.  
Өскөн сууруң хөгжүлдө, келир өй дээш  
Өскелерге кылган ижиң көскү, көвей.  
Электриниң четкизин-даа тергиин билир  
Эң-не ховар мергежилдиг специалист сен.

Политиктиг айтырылгар шиитпирлээрде,  
Бодамчалыг, хынамчалыг, өөредилгиг,  
Борбак башты угаан кирип, эде сургаар,  
Бүдүш чаңың шиитпирлиини чонун билир.  
Улус-чонга угаадылгы, деткимчелиг,  
Ужур-чөвүн эпиг сөглээр сүмелекчи,  
Алыс черле ойзу сөглээр, баштаксымаар,  
Ажы-төлге кежиң сөңнээн ачазы сен.

Сумувуска кылган ижиң билдингир-даа,  
Суур чону сээң дузаң үнелээр-даа.  
Участоктуң соңгулдазын каш чыл удаа  
Удуртканың, кылганың кым-даа билир.

Аал-кодан девискээрин ээнзиретпейн,  
Ажы-төлдү кара чааскаан өстүрер дээш,  
Аар чүктү чүктежилтер сен чогуңда  
Амыдырал чаңгыс меңээ онааттынды.

Киж хөөкүй үүле чаяан өйү кээрге,  
Кидирээштиг моондактары чурттап эртер.  
Чевээң орта төрээнериң сени сактып,  
Чечек салып чеде бээр бис, ынак эжим.

Чеден чылдың январь айның чээрби дөрт –  
Чериң орта чаяттынган хүнүң болгай.  
Төрөл чонун дөгезин дөрже чалааш,  
Төрээн хүннеп, хөөрежип ораарың кай.

Барып четкен дываажаның оранында  
Багай звес, чонун база хөй боор, эжим.  
Харым арай хайлыг мында немешти дээш,  
Хайыралыг назыныңны хөөреш, эжим.

Өртемчейниң үүлези каржы-ла-дыр.  
Өртеттинмес, баглаттынмас берге-ле-дир.  
Өрү дээрге сылдыс болуп, хуулуп алгаш,  
Өвүстү камгалап чор, күжүр эжим.

Канчап мындыг үүле-салым чедип келди?  
Караавыска бүзүрениң звес болду.  
Хайыралыг эргим, ынак овуруңу  
Кажанда-даа утпайн сактып артып каар бис.  
Уттундурбас Ыдык Дус-Дааң баарыңа  
Узун-төнмес уйгуң удуп, дыштан, эжим!

Өөнүң ишти, ажы-төлү, төрелдери  
болгаш чуржааттары.

## АЧЫ-БУЯННЫГ АЖЫЛ-ИЖИ УТТУНДУРБАС

Тыва Республикада Кол федералдыг инспекторнуң Аппарады Калинин Чадамбаевич Монгуштуң мечээни-биле холбаштыр ооң төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалын илгерилеп турар.

Калиндуу Чадамбаевич 90 чылдарда Россия Федерациязының Президентизиниң чурттуң регион-нарында бүрүн эргелиг төлээлер институтун үндезилеп эгелээн үезинде ажылдап турган. Тыва Республикага күрүнэ эрге-чагыргазының бо институтун уштап-баштап, регионнуң социал-экономиктиг хөгжүлдизинге элээн улуг үлүг-хуузуң кириген.

Ооң чок апарганындан бээр каш хонук эрткен-даа болза, ачы-буянын чоруунуң дугайында сак-тышкыннар улустуң сеткил-чүрээнге артар.

Тыва Республикада кол федералдыг инспектор А. Вавилихин.

## ТУСКАЙ ӨӨРЕДИЛГЕ

Көдээ черни  
хөгжүдери-биле

«Агростартап», «Өг-бүле фермазы» программаларының киржикчилеринге, арат-фермер ажыл-агыйларының баштыңнарынга тускай өөредилгени Татарстанның агробизнес кадрларын белеткээр институт чорудар.

«Агробизнеси чедимчелиг чорудары» деп программаны 2022 чылдың январь 25-тен февраль 4-ке чедир өөредир. Аңаа технологиялар, үндүрүлгөр, агроулетпүрнүң бухгалтериязы, чер болгаш юриктиг айтырылгар дугайында сайгарып көөр.

Бо өөредилгеге киржирде, билдиришкин карточказын долдурга, институттуң электроннуң почтазынче: [tipka\\_umo@mail.ru](mailto:tipka_umo@mail.ru) чорудар. Харыл-



жазыр телефону 7-843-277-81-67

Тодаргай медээлерни Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының <https://mcx.rtyva.ru/events/19141/> сайтында бижээн.

Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы.

ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ  
О ПРОВЕДЕНИИ ПУБЛИЧНЫХ  
СЛУШАНИЙ

В соответствии с постановлением администрации Каа-Хемского района от 20 января 2022 года № 14 «О проведении публичных слушаний на территории Каа-Хемского района по вопросу изменения разрешенного использования земельных участков» проводятся публичные слушания по вопросу изменения разрешенного использования (назначения) на земельный участок с кадастровым номером 17:04:1500004:94 с разрешенного использования (назначения) земельного участка из категории земель сельскохозяйственного назначения, общей площадью 100000 кв.м., находящийся по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, на 12072 м. юго-восточнее от с. Кок-Хаак, местечко «Бай-Сагаан», с разрешенного использования «сельскохозяйственного использования» на разрешенное использование (назначение) «садоводство».

Дата проведения публичных слушаний – 3 марта 2022 года

Время начала публичных слушаний – 14.00 часов, окончание – 16.00 часов.

Место проведения публичных слушаний – Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская, д. 143 здание администрации Каа-Хемского района, 1 этаж зал заседаний.

Рекомендации и предложения по вопросу публичных слушаний в письменном виде принимаются рабочей группой с 29 января 2022 года по 2 марта 2022 года с 9.00 до 15.00 часов по адресу: Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская дом 143, здание администрации Каа-Хемского района, кабинет № 203, 213.

## ИЗВЕЩЕНИЕ

от 20 января 2022 г. с. Кунгуртуг

В администрацию муниципального района Тере-Хольского кожууна Республики Тыва поступило заявление от гр. Российской Федерации **Баяновой Франческа Семеновны** о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 20 лет из категории земель – земли населенных пунктов, с видом разрешенного использования – для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тере-Хольский район, с. Кунгуртуг, ул. Таежная, д. 24, общей площадью 1500 кв.м., с кадастровым номером 17:19:0102001:184.

Заинтересованные в предоставлении участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Тере-Хольский район, с. Кунгуртуг, ул. Молодежная, д. б/н с понедельника по среду с 09:00 часов до 13:00 часов Администрация Тере-Хольского района.

Утерян документ о квалификации (по накопительной системе): - 17196969, регистрационный номер: 1719, выданный 30 января 2020г. на имя **Оюн Алдынай Юрьевны**, ГАОУ ДПО Тувинский институт развития образования и повышения квалификации в объеме 72 часов.

\*\*\*

Тулүш Альберт Леонидовичиниң адынга тывысканы 2009 чылда Кызыл кожуунуң Сукпак ортумак школазының кежээки школазын дооскан дугайында аттестадының база 2009 чылда СПТУ №1 училищениң егерлесник мергежилди тывыскан дипломнуң читкенин барымдаалааш, ук документилерни күш чок деп санаар.

**СРОЧНО ПРОДАМ** новый жилой дом на Вавилинском затоне. Есть скважина, гараж с отоплением. Дом 6 на 7 и гараж 5 на 7 кв.м. 10 километр, цена 2100 т.р. Ипотека любого банка. Электричество на стадии подключения. Рассмотрим варианты обмена. В подарок большой бензогенератор. 89835165775 Собственник. Услуга риелторов приветствуется. Торг.

**ПРОДАМ** 3-х комнатный дом в центре города. Можно сделать под нежилое. Рядом 2-этажные нежилые помещения. Дом находится по ул. Комсомольская 6,5 соток. Цена 4000 т.р. Только наличка. Документы в порядке. 89835165775 Собственник. Услуга риелтора приветствуется. Рассмотрим варианты обмена.

## ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың  
Чурагайлыг хөгжүлдө яамызы.  
Кол редакторнуң хүлээлгезин  
күүседип турар А.Н. АРАКЧАА.  
Редакцияның болгаш  
үндүрүкчүнүң адреси: 667000.  
Тыва Республика  
Кызыл хоорай,  
Красноармейская, 100, каб. 29, 32

## РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор – 2-01-35.  
Чарлал килдизи – 2-18-10  
Солун чыскаакчылары: С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак – 2-17-94  
Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагбы – 2-17-94  
Харылзаа, информация технологияларының болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Енисей эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн.  
Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.  
Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.  
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.  
Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860  
Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).  
Номерни парлаггаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.  
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.  
Солуннуң сайты: [shyn.ru](http://shyn.ru)  
Электроннуң почтазы: [shyntuva@mail.ru](mailto:shyntuva@mail.ru) [shyntuva@yandex.ru](mailto:shyntuva@yandex.ru)  
Неделяда тиражы 8698 кезек